

TÜRKİYE'NİN BATI İTTİFAKINA YÖNELİŞİ (1934 - 1937)

İSMAİL SOYSAL

Büyükelçi

“Barış yolunda nereden bir çağrı geliyorsa, Türkiye de onu candan karşıladı ve yardımını esirgemedi” (1937).

ATATÜRK

İÇİNDEKİLER

Konunun çerçevesi; 1933 yılında Avrupa’da kararın bulutları ve Türkiye; Türkiye’nin İtalya karşısında güvence arayışı: 1934; Avrupa’da bloklaşma başlangıcı ve Türkiye: 1935 İlkbaharı; Habeşistan Savaşı ve Türkiye: Ekim 1935 - Temmuz 1936; İtalya’ya karşı Türk - İngiliz İttifakı: Aralık 1935 - Temmuz 1936; Montreux Konferansı ve Türk - İngiliz işbirliği: Haziran - Temmuz 1936; Türk - Sovyet İttifak görüşmeleri: Haziran - Kasım 1936; İspanya içsavaşı ve Nyon Anlaşması: Temmuz 1936 - Eylül 1937; Sonuç; Kaynaklar.

* * *

Atatürk Türkiye’si, Lozan Antlaşmasından sonra, Avrupa’da henüz tehlikelerin belirmediği 1923-1932 döneminde, bir yandan Sovyetler Birliği ile, 1925 Saldırmazlık Paktı ve 1929’da onun kapsamını genişleten Uzatma Protokolü çerçevesinde, dostluk ve dayanışmasını güçlendirirken, öte yandan başlıca Batı ülkeleriyle ortada kalan sorunlarını çözümlenmek, onlarla sağlıklı ilişkiler kurmak yolunu tutmuştu.

İngiltere ile Musul anlaşmazlığına son verip Türk - Irak sınırını kesinlikle belirleyen 1926 Antlaşması, İtalya ile 1928 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Fransa ile, Suriye ve Lübnan için, 1928 Sözleşmesi ve 1930 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Yunanistan ile 1930 Dostluk Antlaşması bu dönemin en önemli aşamaları olmuştu.

1932'de Milletler Cemiyetine katılan Türkiye, toplu güvenlik düzeni içinde, "statu quo" yanlısı bir politika izleyecek, Boğazların askerselleştirilmesi, Hatay gibi ulusal sorunlarını barışçı yoldan çözümlenmek isteyecekti.

1933 ve 1934 yıllarında, Avrupa'da savaş hazırlıklarının başladığı bir sırada ise, Türkiye kendisini Akdeniz'de İtalya'nın tehdidi karşısında görmüştür. Bu durumda, Atatürk Türkiyesi Sovyetler Birliği ile dayanışmasının yanı sıra, yeni savunma çareleri aramak, caydırıcılık olanaklarını artırmak çabası içine giriyordu. Onun 1934 Şubatında Balkan Paktını gerçekleştirmesi; Habeşistan savaşı üzerine 1935 sonlarında, İtalya'ya karşı Milletler Cemiyeti çerçevesinde, İngiltere ve Fransa'nın önyak olduğu yaptırım önlemlerine katılması; ayrıca İtalya'nın yaptırımlar nedeniyle saldırıya geçmesi olasılığına karşı, İngiltere ile Akdeniz Anlaşmasını yapması; Boğazların yeniden askerselleştirilmesi amacıyla 1936 yazında bir Konferans (Montreux) düzenlemesi; bu Konferans sırasında ve sonrasında Sovyetler Birliği ile - sonuç vermeyen - ittifak antlaşması görüşmeleri; 1936'da İspanya iç savaşı çıkınca, bu savaşa karışmama politikasında İngiltere ve Fransa'ya ayak uydurması; 1936-37 döneminde bir Akdeniz Paktı yapılması amacıyla Fransa'nın girişimlerini olumlu karşılaması; 1937 Sâd Âbâd Paktı ile Orta Doğu'da İtalyan'ın emellerine set çekmek isteği ve, 2. Dünya Savaşı henüz çıktığı bir sırada, İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifakı imzalaması gibi olgular özellikle İtalya'ya karşı korunma gereksiniminin göstergeleri olmuştur.

Biz bu yazımızda, Avrupa'da güçler dengesi içinde, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile dostluk ve işbirliğinin yanı sıra, Batılılarla, özellikle İngiltere ile ittifaka iten nedenleri incelemek, başka deyişle, 1930'lar ortalarında, Türk-Sovyet ilişkilerinde ister istemez bir sarsıntı olması bahasına, Atatürk'ün Türkiye'yi neden bir Batı ittifakına yönettiğini anlatmak istiyoruz.

* * *

1933 YILINDA AVRUPA'DA KARARAN BULUTLAR VE TÜRKİYE

Batının sanayi ülkeleri başta olmak üzere, dünya 1929-34 ekonomik bunalımı içindedir. Milletler Cemiyeti üyesi büyük Devletlerden Japonya 1931 Eylülünde Mançurya'da Çin'e saldırmıştır. Ona karşı bir eyleme geçmeyen M.C.'nin güvenirliliği sarsılmıştır. Japonya

1933 Martında örgütten de çekilmiştir. Mussolini İtalyası emperyalist emeller peşindedir. İlkın Habeşistan'ı ele geçirmeğe hazırlanmaktadır. Almanya'da 1933 başlarında Başbakanlığa getirilen Hitler – ki 2 Ağustos 1934'de Hindenburg'un ölümü üzerine Devlet Başkanlığını da üstlenip Almanya'nın "Führer"i olacaktır – Versailles Barış Antlaşmasının bağlarını koparmak üzeredir. Amerika Birleşik Devletleri ise 1921'den beri, silâhsızlanma konuları dışında, dünya işlerine pek karışmamaktadır. Sovyetler Birliği, Hitler'in Mein Kampf adlı kitabında Doğu Avrupa'da Almanya'nın genişleme emellerinden söz etmesi nedeniyle kaygı içindedir.

Bu durumda, Versailles Antlaşmasına ve onu bütünleyici nitelikteki 1925 Locarno Anlaşmalarına, ayrıca savaşı yasaklamak amacıyla yapılan 1928 Briand-Kellogg Paktına saygıyı sağlamak, dolayısıyla Milletler Cemiyetinin toplu güvenlik sistemini ayakta tutmak sorumluluğu İngiltere ile Fransa'ya düşmektedir. Oysa, her iki ülkede kamuoyu yeni bir savaş hazırlığına karşıdır.

1932 Şubatında başlayan Cenevre Silâhsızlanma Konferansı çıkmaza girince, Hitler Almanya için olumlu bir sonuç alınamayacağını anlaşıldığını ileri sürerek, 14 Eylül 1933'de hem bu Konferanstan, hem de Milletler Cemiyetinden çekilmeğe karar vermiştir. Artık Almanya, Versailles Antlaşmasının yasağına karşı, silâhlanmağa başlamıştır.

"Statu quo"cu Devletlerin başında Fransa gelmektedir. Fransız diplomasisi İngiltere ile her durumda birlikte olmak ve İtalya'nın Almanya'ya yaklaşmasını önlemek istiyor; ayrıca Sovyetler Birliği ile yaklaşma eğilimini gösteriyor; onunla yaptığı 1932 Saldırmazlık Paktından sonra, Almanya'ya karşı bir de savunma Antlaşması hazırlığına girişiyor. Öte yandan Polonya ile 1921, Çekoslovakya ile 1924'de imzaladığı Antlaşmalardan beri, Almanya'nın doğusundaki bu iki Devleti kendisine bağlı tutmağa çalışıyor.

"Statu quo"cu küçük Devletlerden Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya bir dayanışma sağlamak üzere, 16 Şubat 1933'de Küçük Antant'ı kurmuş, "révisioniste" Macaristan'ın toprak isteklerine set çekmek istemiştir.

İtalya Avrupa dışında sömürge peşinde koşarken ve Akdenizde bir üstünlük kurmağa çalışırken, Almanya karşısında Avusturyanın bağımsızlığını korumak ve Avusturya ile birlikte Macaristan'ı

da etkisi altında tutmak çabasıdadır. O nedenle Almanya'ya henüz kuşkulu gözlerle bakıyor.

Sovyetler Birliği 1933 sonunda ilk beş yıllık ekonomik planını başarı ile gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, henüz ne ekonomik ne de askersel bakımdan güçlü değildir. Artık, sanayi kalkınmasına ve silahlanmaya hız vermektedir. Sovyet diplomasisi barışçı tutum içindedir. 1929 Şubatında komşularıyla imzaladığı Moskova (Litvinof) Protokolü ile, Briand - Kellogg Paktını Doğu Avrupa'da uygulamaya koymuştur. Uzakdoğuda Japonya'nın emperyalist tutumundan sonra, Avrupa'da Almanya'nın emelleri de ortaya çıkınca, bir yandan komşularıyla dayanışmayı artırmak, öte yandan büyük Batı Devletlerine yaklaşmak istiyor. Türkiye ve İran ile çoktandır iyi komşuluk ilişkileri vardır. Ayrıca, 1925 Türk - Sovyet Saldırmazlık Paktının 1929'da imzalanan Uzatma Protokolü ile dayanışmayı bağışsal bir duruma getirmiş, iki Devletin birbirinin haberi ve onayı olmadan başka Devletlerle siyasal bağitlar yapmamaları ilkesini benimsetmiştir. Polonya, Finlandiya, Letonya ve Estonya ile de 1932'de Saldırmazlık Paktları yapmıştır. Romanya ile - Besarabya üzerindeki savları nedeniyle - eşdeğerde bir antlaşmaya yanaşmamıştır. Bununla birlikte, "saldırının tanımı" konusunda Doğu Avrupa komşuları ve İran ile imzaladığı 3 Temmuz 1933 Londra Anlaşmasıyla, hem dıştan hem de içten (örneğin, bir komünist isyanı durumunda) saldırılardan kaçınmağı üstlenmiştir.

İngiltere, Almanya'nın silâhlanmasından ve İtalya'nın emellerinden kaygı duymakla birlikte, bir olası savaşa karşı Milletler Cemiyeti Yasası ve Locarno güvenlik sistemi dışında yükümlülükler almaktan şimdilik kaçınmakta, üstlendiği yükümlülükleri bile gerektiğinde savaş açmak için değil, onu önleyecek biçimde yorumlamak ve uygulamaya koymak istemekte, Almanya ve İtalya'ya bir ölçüde anlayış göstermektedir.

Türkiye, Mussolini'nin öteden beri gizlemediği genişleme emelleri nedeniyle, bir İtalyan saldırısına karşı hazırlıklı olmağı ve uluslararası alanda İtalya'ya karşı güvence sağlayıcı tertipler oluşturmayı dış politikasının temeli saymıştır. O nedenledir ki, Sovyetler Birliği ile bir dayanışma politikası gütmeye önem vermekte; Milletler Cemiyeti içinde toplu güvenlik ilkesinin savunucusu olmakta ve Balkan Paktının bir an önce gerçekleşmesine çalışmaktadır.

1933'de Avrupa'da bulutlar kararmağa başlayınca, Türkiye, her şeyden önce, askerlikten arındırılmış durumdaki Boğazları yeniden silâhlendirmenin çarelerini araştırıyor. Bunu bir oldubitti ile değil, görüşmeler yolu ile gerçekleştirmek kararındadır. Nitekim, Dışişleri Bakanı Aras, Cenevre Silâhsızlanma Konferansı Genel Komisyonunun 32. Toplantısında, 23 Mayıs 1933 günü - daha önce Alt - Komisyonun 47. oturumunda Türk temsilcisi Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in bir konuşmasını anımsatarak - Lozan Boğazlar Sözleşmesinde Boğazlar bölgesinin askerlikten arındırılmasına ilişkin hükümlerinin kaldırılmasını isteyen bir açıklama yapmış ve imzacı Devletler ve Amerika Birleşik Devletleri temsilcilerinden oluşmak üzere, Silâhsızlanma Konferansına bağlı bir Komite kurulmasını önermiş, böyle bir değişikliğin Türkiye'nin güvenliğini güçlendireceğini, ayrıca Genel Kurulun Türkiye gibi "eski düşman Devletlere eşit işlem uygulanması" ilkesine de uygun düşeceğini söylemiştir¹.

İngiliz Dışişleri Bakanı John Simon, Türk önerisini yadırgamamış, hatta ilginç bulmuştur. Ona karşılık, Fransız Dışişleri Bakanı Paul Boncour, "Antlaşmalarda değişiklik yapılması Silâhsızlanma Konferansının işi değil" diye önerinin ele alınmasını önlemiştir. Fransa'nın kaygısı Barış Antlaşmalarında, özellikle Versay Antlaşmasında değişikliklere çıkır açmamak olmuştur.

Türk Hükümeti bunun üzerine, Temmuz 1933'de Balkan Paktı hazırlıkları sırasında, Türk - Yunan görüşmeleri yapılırken, Boğazlarla doğrudan doğruya ilgili Türkiye, Karadeniz kıyıdaş ülkeleri ve Yunistan arasında düzenlenecek bir toplantıda soruna bir formül bulunmasını istemiş ise de, Türk - Yunan işbirliğinden kuşkulanan Yugoslavya ve Bulgaristan'ın itirazları ile karşılaşınca, onun bu girişimi de sonuç vermemiştir.

Sabırlı, ama kararlı bir tutum içine giren Türkiye, 1933 yazından başlayarak, açıklamalarla olsun, diplomatik temaslarda olsun, Boğazların askerselleştirilmesi gereğini belirtiyordu. Gerekece olarak da, Silâhsızlanma Konferansının bir sonuç vermediğini, Japonya'nın ve Almanya'nın M. C.'den ayrılmasıyla toplu güvenlik sisteminin sarıldığını ve İtalya'nın Akdeniz'de yarattığı tehlikeli durumu ileri sürüyordu. İtalya'nın bu tutumunu sürdürmesi ve Almanya'nın silâh-

¹ M. C. Silâhsızlanma Komisyonu tutanakları: League of Nations, Publications: IX Disarmament, 1933, IX, 10, s. 48.

lanmaya hız vermesi gibi gelişmeler onun sesine giderek daha çok kulak verilmesini sağlayacak ve, aşağıda ayrıca anlatılacağı gibi, 1936 Martında Almanya'nın Ren bölgesini askerselleştirmesi üzerine Boğazlar sorununun bir Konferansta görüşülmesini ve çözümlenmesini kolaylaştıracaktır.

* * *

TÜRKİYE'NİN İTALYA KARŞISINDA GÜVENCE ARAYIŞI : 1934

7 Şubat 1934 günü "Statu quo" yanlısı dört Balkan Devleti (Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya) arasında Atina'da Balkan Paktının imzalanması, Türkiye'nin dış güvenliğini güçlendirme yolundaki diplomatik çabalarının bir ürünü olmuştur.

Pakt ile, imzacı Devletler birbirlerinin Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak güvence altına almışlardır. Ekli Protokolün 2. Maddesinde, Paktın amacının "Balkan sınırlarını bir Balkan Devletince (Bulgaristan kastediliyor) girilecek bir saldırıya karşı güvence altına almak" olduğu yazılıdır. Oysa Atatürk, Paktın Balkanlar içinden ve dışından gelebilecek her saldırıya karşı, geniş kapsamlı olması özlemi içinde idi. Bu gerçekleştirilmemiş olmakla birlikte, Bulgaristan Paktın imzacısı 4 Devletle savaşa girmeği göze alamayacağına göre, Protokolün 3. Maddesinde, "Balkanlı olmayan bir Devletin (ki İtalya akla geliyordu) saldırısı durumunda, bir Balkan Devleti (Bulgaristan düşünülüyor) onun yanısıra savaşa katılırsa, bu Devlete karşı Pakt hükümlerinin uygulanması" öngörülmüştü. Başka bir deyişle, Pakt, İtalya'nın bağıtlı Devletlerden birine karşı saldırısında hiç değilse, Bulgaristan'ın onunla birlikte savaşa girmesi olasılığını azaltmış oluyordu. Şu da var ki, Yunan hükümetince, Paktın hiç bir durumda Yunanistan'ı büyük bir Devletle (İtalya) savaşa sürüklenmeyeceği yolunda koyduğu çekince, onun kapsamını oldukça daraltmıştı. Yunanistan'ın bu ihtiyatlı tutumu, İtalya'nın 28 Ekim 1940'da ona saldırmasını önlemeyecekti.

Balkan Paktı, Bulgaristan tarafından olduğu gibi İtalya tarafından da tepki ile karşılanmıştır.

Gerçi, 1928 Türkiye - İtalya Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması - ki 1932'de bir Protokol ile süresi uzatılmıştı - iki ülkenin ilişkilerine bir yumuşama havası getirmişti. Ancak çok geçmeden, Mussolini, 19 Mart 1934 günü Faşist Kongresinde, "İtalya'nın tarihsel emelleri,

ona kolay ulaşım yollarıyla bağlı, Asya ve Afrika'dadır", yolunda bir açıklama yapınca, bu Türkiye'de tepkilere yol açmış, Türk basını Mussolini'nin tutumunu sert biçimde yermiştir. Onun üzerine, Mussolini 24 Martta verdiği yeni bir demeçte, İtalya'nın Avrupa ötesi yakın ve uzak komşularının topraklarında gözü olmadığını, bu ülkelerde yalnızca kültürel ve ekonomik alanlarda genişleme düşündüğünü söylemişti. Ama bu açıklama Türkiye'nin kuşklarını gidermemiş, Hükümet, Roma Büyükelçisi Vasıf (Çınar) aracılığı ile, İtalyan Dışişleri Bakanlığından Mussolini'nin sözlerinin anlamını sormuştur. Büyükelçi önce Dışişleri Müsteşarı Suviç ile, daha sonra aldığı ikinci buyruk üzerine de, 30 Martta, Mussolini ile görüşmüştür. Suviç, Mussolini'nin sözlerinin Türkiye ile ilgili bulunmadığını, İtalyan Hükümetinin Türkiye'yi bir Avrupa Devleti saydığını bildirmiştir. Mussolini de "Size içtenlik ve kesinlikle güvence verebilirim ki, demecimde Türkiye'yi düşünmedim" demiştir.

Bunun üzerine, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, 5 Nisanda T. B. M. M.'de yaptığı bir açıklamada, Roma Büyükelçisinin temaslarını anlatmış ve Milletvekillerini yatıştırmağa çalışmıştır. Başbakan İsmet İnönü de 5 Temmuzda yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin İtalya ile barış ve güvenlik içinde ilişkiler sürdürmek özlemini duyduğunu belirtmiştir².

Ancak Türkiye'nin kaygıları sürecektir. Nitekim, çok geçmeden İtalya'nın 12 Ada'da denizaltı üsleri ve uçak alanları kurmağa başladığı haberleri gelmeğe başlamıştır. Öte yandan, 23 Haziranda bir İtalyan filosu çağrılmadan Arnavutluk'un Durazzo limanına gelmiştir. Bu olaylar Mussolini'nin emellerinin nerede başlayıp nerede bittiğinin belli olmayacağını göstermesi bakımından Türk Hükümetinin temkinliliğini haklı çıkaracaktı.

Türkiye'nin İtalyan tehdidi üzerine vardığı karar şöyle olmuştur: Bir an önce Boğazların askerleştirilmesi sağlanmalı; Milletler Cemiyeti çerçevesinde toplu güvenliği (sécurité collective) etkin kılmak için daha canlı uğraşı içine girmeli; Sovyetler Birliği ve Balkan Müttelik-

² Türk Hükümetinin, kamuoyu ve dünya önünde, olayı alevlendirmekten kaçınmakla birlikte, Roma Büyükelçisi Vasıf (Çınar) Bey'i Mussolini ile 30 Martta görüşür görüşmez Merkeze çağırması ve 5 ay sonra Roma'ya yeni bir Büyükelçi (Hüseyin Ragıp Baydur) atayınca değin, çok önemli olan Roma Büyükelçiliğinin yönetimini bir işgüdere bırakması Mussolini'ye karşı bir hoşnutsuzluk gösterisi gibi görünmektedir. Vasıf Bey Eylülde Moskova'ya atanmıştır.

leri ile dayanışma sürdürülürken, Fransa ve özellikle Akdenizin en güçlü Devleti İngiltere ile temaslara girişip Türkiye'ye güvence sağlayan düzenlemeler sağlanmalı.

Boğazların askerselleştirilmesi konusunda 1934 başlarında görüşüm şu idi:

Sovyetler Birliğinin Boğazların askerselleştirilmesine bir itirazı yoktu. Savunmadan yoksun Boğazlar onun için de tehlike yaratabilirdi. Türkiye'yi razı edebilirse, Boğazlar ortaklaşa savunulmalı ve geçiş rejiminde kendi yararına değişiklikler sağlanmalıdır. Türkiye ortaklaşma savunmağa razı olmazsa -ki olmayacaktır- bunda ısrar etmeyecekti. Balkan Paktı Devletleri de, Türkiye'nin girişimini desteklemeğe hazırdı. Bulgaristan bile böyle bir değişikliğin Neuilly Barış Antlaşmasında kendi değişiklik istekleri için bir örnek yaratabileceği kanısı ile, Türkiye'yi destekleyecekti.

Buna karşılık, Türkiye'nin İngiltere ile yaptığı ilk danışmalar, 11 Haziran 1934 günü John Simon'un Avam Kamarasında açıklandığı üzere, şimdilik bir sonuç vermemişti. İngiltere Türkiye'den konunun ortaya atılmasının ertelenmesini istemişti. Fransa zaten o sırada barış antlaşmalarında değişiklik isteklerine karşı çıkıyordu. İtalya ile bu konuda danışmalara girişilmesinin ise anlamı yoktu. Çünkü tehdit ondan geliyordu.

Bu durumda, Boğazlar konusunda Türkiye için henüz bir ilerleme sağlanamayacaktı.

1932 yılında Milletler Cemiyetine katılan Türkiye 17 Eylül 1934'de üç yıl için Konseye üye seçilmişti. Dışişleri Bakanı, Aras, Konsey ve Genel Kurul toplantılarına katılmak üzere sık sık Cenevre'de bulunduğu için siyasal temas ve dayanışmalarının pek çoğunu orada yürütüyordu. Aras 19 Aralık 1934-16 Eylül 1937 döneminde Konseyin çeşitli toplantılarında her zaman hazır bulunmuş, özellikle Sovyet, İngiliz, Fransız, Yunan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanlarıyla sık sık danışmalar yapmış, ama en çok Anthony Eden'e kulak vermiş ve genellikle İngiltere'nin izinden gitmeğe özen göstermiştir.

Şu da var ki, Fransa ve İngiltere'nin M. C.'nin yeterince etkin olmasını engelleyen tutumları karşısında, Türkiye bu örgüte ve onun savunduğu toplu savunma ilkelerine olan inancını zamanla yitirecek, güvenceyi yardımlaşma paktlarında arayacaktır.

1934'de Türk - Sovyet ilişkileri dostluk ve işbirliği havası içinde idi. Güçlü bir kişiliği olan Lew Mihayloviç Karahan Ankara'ya Büyükelçi atanmış ve 21 Ağustos 1934'de güven mektubunu Atatürk'e sunmuştu. Eski Roma Büyükelçisi Vasıf (Çınar) Bey de Eylülde Moskova Büyükelçiliği görevine başlamıştı. Vasıf Bey'in 3 Haziran 1935'de ölümü üzerine de, 1935 Temmuzunda Zekâi (Apaydın) Bey onun yerine geçecek ve 4 yıl Büyükelçi kalacaktı.

1934 ortalarında Sovyetler Birliği ile Almanya ilişkileri bozulmağa yüz tutmuştu. Bu durumda Sovyetler Birliği, Almanya'yı yalnız bırakmak üzere her çareye başvuran Fransa ile yaklaşıma başlamıştı. İki büyük Devlet arasında, 1932 Saldırmazlık Paktından sonra, şimdi de bir askersel yardımlaşma Paktı için gizlice temaslara girişilmişti. Bu arada Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetine karşı sürdürdüğü olumsuz tutumunu değiştirmiş ve 18 Eylül 1934'de bu örgüte katılmıştı. Artık Sovyet Dışişleri Komiseri Vişinski Konseyde toplu güvenliğin baş savunucusu olacaktı.

Türkiye, dostu Sovyetler Birliğinin Fransa'ya yaklaşmasını iyi karşılamış ve onun M. C.'ne alınması kararının en ateşli savunucusu olmuştu.

Türkiye'nin 7 Şubat 1934'de kurulan Balkan Paktı içindeki Müttefikleriyle de ilişkileri geliyordu. İtalya'nın, bu Pakt kurulunca giriştiği bir manevra semeresiz kalacaktı. Şöyle ki: Balkan Paktı üyelerinden İtalya'yı yatıştırmak isteyen Yunan Hükümeti, Şubat ortalarında İtalya'nın, Yunanistan, Türkiye ve İtalya arasında ayrıca bir Pakt yapılması yolundaki bir önerisiyle karşılaşınca, buna ilgi göstermiş ve, Ankara Büyükelçisi Sakellaropulos aracılığı ile, Türk Hükümeti ile danışmalara girişmişti. 16 Şubatta yapılan bir görüşmede Bakanlık Genel Sekreteri Menemencioğlu Büyükelçiye şunları söylemiştir:

“..Biz birbirimize sağlam biçimde bağlı iken aramıza İtalya'yı almanın hiç bir yararı olamaz. Böyle bir üçlü Pakta girmekle Balkan İttifakını da dağıtmış oluruz, bundan çok zararlı çıkarız.”

Büyükelçinin, Yugoslavya ve Romanya'nın da katılması koşulunu ileri sürerek İtalya ile görüşmeler yapılabileceğini söylemesi üzerine, Menemencioğlu, Müttefik 4 Balkan Devletinin işi görüşmesinden sonra İtalya ile temas edilebileceği yanıtını vermişti. Dışişleri Bakanı Aras ve Başbakan İnönü de bu görüşte olduğundan, Atina Büyükelçiliğine

gönderilen bir telgrafta, İtalyanın önerisinin niteliği ve kapsamının ne olduğunun anlaşılmadığı, eğer bu öneri Balkan Devletlerinin tümü ile İtalya arasında güvenceli ilişkiler kurulması amacını güdüyorsa, onu dört Devletin bir arada ele alması gerektiği bildirilmiştir³.

Bu girişimden bir kaç hafta sonra, Mussolini'nin yukarıda değindiğimiz 7 Mart demeci ortalığı karıştırmış, yalnız Türkiye'nin değil, Yugoslavyanın da kaygıları artmıştı. Nitekim, Mart ortalarında Yugoslavya Dışişleri Bakanı Yevtiç, Türkiye Büyükelçisi Haydar (Aktay) Bey'e, Mussolini'nin demecinin Balkan dayanışmasına karşı bir hareket olduğunu söylemiştir⁴.

Türkiye bu arada, Fransa ile, Fransız - Sovyet yaklaşmasına koşut bir yaklaşma sağlamak özlemi içinde bulunuyordu. 1932'den beri Paris'teki Büyükelçisi Suad (Davas) Bey - ki bu görevi 1939 Ağustosuna değin sürecekti - sık sık değişen Fransız Dışişleri Bakanlarına bunu benimsetmeğe çalışıyordu. 1933-36 döneminde Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Kammerer ile onun ardılı Henri Ponsot Ankara'da her zaman sıcak dostluk göreceklerdi. Ne var ki, iki Devletin kaygıları başka başka idi; Türkiye İtalya'ya karşı bir güvence ararken, Fransa Almanya'ya karşı bir güvenlik çemberi peşindeydi. Nitekim, Dışişleri Bakanı Aras'ın 27 Kasım 1934'de Paris'te yeni Fransız Dışişleri Bakanı Pierre Laval ile görüşmesi dostça ve anlayış içinde geçmiş olmakla birlikte, "Le Temps" gazetesi bir Fransız - Türk Paktı söylentilerinin yersiz olduğunu belirtmekte gecikmemiştir.

O sırada, Fransız Dışişleri Bakanlığında yaptırılan bir değerlendirmeden⁵ anlaşılıyor ki, Fransa'nın Türkiye' ile bir Pakt yapması İtalyan Hükümetini kuşkulandırabilirdi. Oysa, Fransa Almanya'ya karşı düşündüğü çembere Sovyetler Birliği ve İngiltere'den başka İtalya'yı da katmak istiyordu. İkinci bir gerekçe de, Türkiye'de Fransız çıkarlarına karşı Türk Hükümetinin beklenen anlayışı göstermeyiydi. Bu durumda, Türkiye ile bir Yardımlaşma Paktı (Assistance Mutuelle) değil, olsa olsa 1928 Türk - İtalyan Antlaşmasında öngörülen düzeyde bir Tarafsızlık Antlaşması yapılabilirdi⁶.

³ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 7-10.

⁴ Ibid, s. 6

⁵ Documents Diplomatiques Français, Fransa Dışişleri Bakanlığı, 1. Seri, Cilt I, 17 Aralık 1934 günlü, 273 sayılı Belge.

⁶ 1928 Türk - İtalyan Antlaşmasında, tarafların, içlerinden birine karşı yönetilmiş Paktlara girmemesi (Md. 1) ve birine saldırı olursa ötekinin tarafsız kal-

Ankara'ya dönüşünde, Aras, Fransa Büyükelçisi Kammerer ile Aralık sonlarında yaptığı görüşmede, Cenevre ve Paris'teki temaslarını Gazi'nin (Atatürk) yönergesi çerçevesinde yaptığını belirterek anlatmıştır. Aras ülke dışında iken kendisine vekâlet eden İçişleri Bakanı Şükrü (Kaya) Bey ise Büyükelçiye "Tevfik Rüştü Avrupa'dan elleri boş döndü" diyerek Ankara'nın düş kırıklığını dile getirmiştir⁷.

Aşağıda görüleceği üzere, Fransa Türkiye ile, Habeşistan savaşı ve İspanya iç savaşı gibi olgular ortaya çıkınca, M. C. çerçevesinde ve dışında siyasal bir danışma ve dayanışma içine girecektir. Ancak, Fransa Quai d'Orsay'de yapılan değerlendirmede gösterilen düzeyin ötesinde antlaşmaya uzun süre yanaşmayacaktır. Böyle bir bağıt, ancak Hatay anlaşmazlığının da kesinlikle çözümlendiği 1939 yılında Üçlü İttifak Antlaşmasıyla gerçekleştirilecektir.

Türkiye - İngiltere ilişkilerine gelince: Atatürk, Mussolini'nin 7 Mart demecinden sonra, Türkiye'yi Akdenizde İtalya'dan gelebilecek bir saldırıya karşı koruyabilecek en güçlü ve etkin Devletin İngiltere olduğunda bir an duraksama göstermemiştir. İngiltere ile bir yaklaşma sağlamak üzere, en güvendiği arkadaşlarından Fethi (Okyar) Bey'i Londra'ya Büyükelçi atamış, Fethi Bey 31 Mart 1934'de görevine başlamıştı. 1933 yılından beri İngiltere'ye Ankara'da Sir Percy Lorraine adlı parlak bir diplomat temsil ediyordu. Her iki Büyükelçi, görevleri 1939 yılında son buluncaya değin, 19. yüzyıl sonlarında tarihe gömüldüğü sanılan geleneksel Türk-İngiliz dostluğunu ve ittifakını yeniden kurmakta önemli rol oynayacaklardı. 1935 Haziranında İngiltere'nin M. C. İşleri Bakanlığına ve o yılın sonlarında Dışişleri Bakanlığına getirilen Anthony Eden iki Devletin işbirliğine verdiği değeri göstermekte gecikmeyecekti. Eden, sonradan yayımladığı anılarında "siyasal yaşamım boyunca İngiltere ile Türkiye arasında sıkı dostluğun önemine inandım"⁸ diyordu. Atatürk de, 1934 Haziranında Ankara'da çeşitli toplantılarda İngiliz Büyükelçisine Türk-İngiliz dostluk ve işbirliğinin önemini belirtici sözler söylemişti⁹.

ması (Md. 2) yükümleri vardı. Oysa 1926 ve 1930 Türk - Fransız Antlaşmalarında yalnızca "tarafsızlık" ilkesi yer almıştı.

⁷ İbid, Belge No. 342, Fransız Büyükelçisi Kammerer'in Fransa Dışişleri Bakanına 29 Aralık 1934 günlü telgrafi.

⁸ The Eden Memoirs, London, 1962, II, s. 419.

⁹ Ludmilla Jivkava, İngiliz - Türk İlişkileri, 1933-1939, İstanbul, 1978, s. 254.

Bununla birlikte, Habeşistan savaşı sırasında, M. C. çerçevesinde İtalya'ya uygulanan ekonomik yaptırımlar üzerine İtalyan'ın Türkiye'ye saldırması olasılığına karşı yapılan geçici nitelikteki "Akdeniz Anlaşması" bir yanda tutulursa, sürekli bir Türk-İngiliz İttifakı, Fransa ile birlikte, ancak 1939'da Üçlü Pakt ile gerçekleştirilecekti.

Görülüyor ki, Türkiye, 1934'den 1935 yılına geçerken, Balkan Paktının varlığına ve Sovyetler Birliği ile sürdürdüğü dayanışmaya karşın, Akdeniz'deki İtalya'nın yarattığı tehlikeyi karşılayacak etkin savunma olanaklarını henüz bulmuş değildir.

* * *

AVRUPA'DA BLOKLAŞMA BAŞLANGICI VE TÜRKİYE: 1935 İlkbaharı

25 Ocakta Sarre'da yapılan halk oylaması sonunda Sarre bölgesi yeniden Almanya'ya bağlanmıştı. Gerçi bu Versailles Antlaşması uyarınca gerçekleştirilen yasal bir işlemdi, ama halkın % 90'ının olumlu oyu Hitler'in cüretini artıracaktı.

Bu arada Fransa Dışişleri Bakanı Laval, Almanya'yı yalnız bırakmak için, geniş bir diplomatik çalışma içine girmişti: 7 Ocakta Roma'da Mussolini ile kimi sömürge işleri üzerinde, Avusturya'nın egemenliğini (Almanya'ya karşı) korumak vb. konularda bir anlaşmaya varmıştı. Ancak, Şubat'ta, Londra'da beklediğini bulamamıştı. İngiltere silâhlanmayı hızlandırma kararını açıklamakla birlikte, Almanya'nın doğu sınırlarının güvenliği için Fransa'nın önerdiği güvenceyi vermekten kaçınıyordu.

Bu görüşmelerden bir kaç hafta sonra, Almanya, Versailles Antlaşmasının koyduğu yasağa karşın, bir hava kuvveti oluşturduğunu açıklamıştır. 16 Martta da zorunlu askerlik hizmetini getirmiştir. Bu tehlikeli gelişmeler üzerine, üç Batılı Devlet İtalya'nın Kuzeyindeki Stresa'da toplanarak Almanya'yı durdurmanın çarelerini araştırmak istemiştir. Mussolini ve Dışişleri Bakanı Aloisi, yeni Fransa Başbakanı Laval - ki Dışişleri Bakanlığını da koruyordu - İngiltere Başbakanı Mac Donald ve Dışişleri Bakanı John Simon'un Stresa'da 15-16 Nisan günleri yaptıkları görüşmeler sonunda, Almanya'nın Antlaşmaları hiçe sayan tutumu karşısında, Avrupa barışını korumak amacıyla üç Devletin dayanışma içinde kalmasını ve Avusturya'nın bağımsızlığına saygı gereğini kararlaştırmış ve bunu bir bildiri ile açıklamıştır. Stresa anlaşmasında Mussolini kârlı çıkmış görünüyordu.

Çünkü İngiltere ve Fransa'nın Alman tehdidi ortada iken, İtalya'nın genişleme emellerine kesinlikle karşı koyması zordu. Nitekim İtalya o sırada Habeşistan üzerindeki baskısını artırmıştı. Bunun üzerine, İmparator Haile Selâsiye konuyu 15 Nisanda Milletler Cemiyeti Konseyine getirmişti.

İtalya'nın iki büyük Batı Devletiyle – Almanya'ya karşı da olsa – bir dayanışma içine girmesi Türkiye'de kaygı doğurmuştu. İtalya'nın büsbütün serbest kalıp saldırılara girişmesi olasılığı artıyordu. O nedenle, Dışişleri Bakanı Aras, Cenevre'de Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa Dışişleri Bakanları ile sıkı temas içinde olmağa özen gösteriyordu.

Nisanın 3. haftasında M. C. Konseyinin olağanüstü toplantısında başkanlık sırası Türkiye'ye geldiğinde, Aras Stresa Konferansının son günü (16 Nisanda) Cenevre yolu üzerinde Milano'ya giderek, orada Balkan Devletleri ile İtalya arasında anlayış ve güven yaratmak amacıyla İtalyanlarla bir antlaşma yapılması işini görüşmek istemişti. Aras Milano görüşmelerini şöyle anlatıyor¹⁰:

“... M. C. çerçevesinde toplu güvenlik cephesini genişletmek üzere Balkan Paktı Devletlerinin Dışişleri Bakanları ile anlaşılıktan sonra, Balkan Birliği ile İtalya arasında bir dostluk antlaşması yapılması için Mussolini'ye öneride bulunacaktım. Mussolini benimle görüşmek için Dışişleri Müsteşarı Suvîç'i Milano'ya yolladı. Mussolini'nin bizim niyetimizden Laval aracılığı ile zaten haberi olduğundan, Suvîç Mussolini'nin yönergesini almış bulunuyordu. Suvîç Türk - İtalyan ilişkilerinin dostça gelişmesinden sözettikten sonra, İtalya ile Türkiye - Yunanistan - Yugoslavya arasında bir dostluk antlaşması yanlısı olduklarını anlattı. Kendisine, Balkan Paktının öteki üyesi Romanya'yı dışarda tuttuklarını sorunca, İtalya'nın Karadeniz işlerine karışmak istemediğini söyledi. Oysa, bizim kurulmasını düşündüğümüz güvenlik cephesinde Sovyetler Birliği de öngörülmüştü ve o sırada Sovyet - Romen ilişkileri de çok iyi idi. İtalya'nın Balkan Birliğini bir kül olarak tanımak istemediği anlaşılıyordu. İtalya'nın Hitler Almanyasına karşı toplu bir cephe (Sovyetlerle birlikte anlamına) kurulmasına da eğilim göstermediğini anlamıştım. Balkan Paktı ile İtalya arasında bir antlaşma konusunu, Milano'dan Cenevre'ye giderken, trende İngiltere Dışişleri Bakanı Simon ve Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Laval'e açtım. Cenevre'ye varınca önce Balkan Devletleri Dışişleri

¹⁰ T. R. Aras, Görüşlerim, İstanbul, 1968, s. 202-203.

Bakanlarıyla danışmalarda bulundum. Laval de Konsey toplantıları sırasında bizleri bir yemeğe çağırdı. Yemekte Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco'nun konu üzerinde Laval'in Stresa'da Mussolini ile görüşmelerinin sonuncunu sorması üzerine Fransa Başbakanı "Mussolini kabul etmedi" dedi".

Balkan Paktı için İtalya'dan bir güvence sağlamak tasarısı böylece suya düşmüştü.

Almanya'nın zorunlu askerlik kararı Konseyde görüşülürken 10 geçici üyeden yalnız Çekoslovakya ve Avusturya söz alıp Almanya'yı eleştirmişti. Konsey Başkanı Aras ise tartışmaların dışında kalmak istemişti. Türk-Alman ilişkileri dostça idi; ticaret Alman kredileri sayesinde, hızla geliyordu. Kaldı ki, Türkiye'nin, 1920 Sèvres Antlaşmasına benzeyen Versailles Antlaşmasının savunucusu olması beklenemezdi. Genişleme emelleri belli olan İtalya ise sanık değil, yargıç durumunda idi. Böyle olunca Aras, Konseyin Almanya'yı kınayan ve onu Antlaşmalara saygı göstermeğe ve M. C.'ne geri dönmeğe çağırın kararına katılmakla yetinecekti. Ayrıca, bu toplantıyı fırsat bilerek, Lozan Boğazlar Sözleşmesinin gözden geçiril mesigereğine değinmiş, Türkiye'nin bu yoldaki girişimlerini sürdüreceğini söylemişti.

Konsey daha sonra, 15 ve 20 Mayıs'ta, Habeşistan sorununu görüşürken, Aras İtalya'yı eleştirmekten kaçınmakla birlikte, dünyanın içine girdiği yeni koşullar nedeniyle, Lozan Boğazlar Sözleşmesinin Boğazlar bölgesini askersellikten arındırılmış duruma getiren hükmünün değiştirilmesi gerektiğini yeniden ileri sürmüştü. Kendisini Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinof'a da desteklemişti.

İngiltere'nin kendi başına 8 Haziran 1935'de Almanya ile deniz güçleri arasında bir oran (Almanya deniz kuvvetleri İngiltere'ninkinin % 35'ini geçmeyecek) saptayan anlaşmayı imzalanmasıyla zaten sarsılan Stresa birliği, 3 Ekimde İtalya'nın Habeşistan'a saldırması sonucu yıkılacaktı.

Fransa'da 1934 başlarında kurulan sağ eğilimli Ulusal Birlik Hükümetinin Dışişleri Bakanı Barthou ve yıl sonlarında onun yerine geçen Laval, Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği ile bir Pakt yapmağı "gerçekçi" bir politika olarak benimsemişlerdi. İngiltere ise, Almanya'ya az çok anlayış gösteriyor, hattâ Cenevre Silâhsızlanma Konferansının 1933'de dağılmasından daha çok Fransa'yı sorumlu tutuyordu. Üstelik, İngiliz kamuoyunun "Komünist" Sovyetler Birliğine karşı olumsuz tutumu ortada idi. 1935 Martı sonlarında İngiliz Dışişleri

Bakanı Yardımcısı durumundaki Anthony Eden'in Moskova temasları da somut bir sonuç vermemiştir.

Hızla yürütülen Fransız-Sovyet görüşmeleri sonucunda, 2 Mayıs 1935 Yardımlaşma Antlaşması (Traité d'Assistance Mutuelle) imzalanmıştı. Sovyetler Birliği 16 Mayıs'ta da Çekoslovakya ile böyle bir Pakt yapmıştı. Fransız-Sovyet Paktına göre, Taraflardan birine bir saldırı (Almanya düşünülüyor) durumunda öteki Taraf onun yardımına gelecekti. Pakt İkinci Dünya Savaşından önce Avrupa'da Büyük Devletler arasındaki bloklaşmanın başlangıcı olacaktı. Almanya'da son denli sert tepki uyandıran bu Paktın 1936 Şubatında Fransız Parlamentosunca onaylanması, ileride değineceğimiz üzere, Hitler'e bir karşı eyleme geçmek fırsatını verecekti.

Stresa birliğinin kuruluşundan iki hafta sonra böyle bir Paktın imzalanması Türkiye'yi telaşlandırmıştı. Büyük Devletler aralarında bloklar kurmaya başlamışlardı. Türkiye ise, İtalya'ya karşı bir güvence bulmuş değildi. Çünkü, Fransa'nın Türkiye ile bir Yardımlaşma Antlaşmasına yanaşmayacağı anlaşılmıştı. İngiltere, Atatürk'ün dostluk ve işbirliği çağrılarına ilgi gösteriyor, ama şimdilik ona güvence verecek yükümlülüklerden kaçınıyordu. Sovyetler Birliği ise tüm dikkatini Almanya'ya çevirmişti, İtalya'ya karşı Türkiye'yi korumak yükümlülüğü gibi bir şeyi düşünmüyordu. Üstelik, İtalya'nın Almanya'ya karşı tutumunu sürdürmesini özenlendirici biçimde, onunla dostça ilişkiler sürdürüyordu. Türkiye'yi kaygılandıran bir neden de, Sovyetler Birliğinin Fransa ile yaptığı Pakt konusunda, Türk - Sovyet Saldırmazlık Paktınının 1929 Uzatma Protokolü uyarınca, Türk Hükümetinin onayını almak şöyle dursun, ona bilgi bile vermemesi olmuştu. Oysa, Türkiye 1929'dan beri tüm siyasal girişimlerinde (özellikle Milletler Cemiyetine girişinde, Balkan Paktının hazırlığında) Moskova ile danışmalarda bulunmuş, onun onayını almıştı. Şimdi Sovyetler Birliği bir büyük Devlet olarak, bildiği gibi davranıyordu.

Fransız - Sovyet İttifakının imzasından hemen sonra, görüşmeler yapmak üzere, Laval'ın Mayıs ortalarında Moskova'da bulunduğu sırada, Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Karahan Moskova'ya çağrılmıştı. Karahan Ankara'dan ayrılmadan önce Dışişleri Bakan Vekili Şükrü (Kaya) Bey ile görüşmüş ve Hükümetinden aldığı buyruk uyarınca, Fransa'nın Türkiye ile bir Saldırmazlık Paktı yapmağı kabul ettiğini, bu arada Fransızların bir Sovyet - İtalyan İttifakı

yapılması yolundaki önerisini Litvinof'un reddettiğini bildirmişti. Karahan'ın hareketinden sonra, Şükrü Kaya Moskova Büyükelçiliğine yolladığı bir telgrafta¹¹ şöyle demektedir:

“... Laval'ın Sovyet-İtalyan Paketi önerisine karşı Litvinof'un verdiği yanıt sevindiricidir. Ama Fransa'nın İtalya ile sıkı sıkıya bağlı olduğu bir zamanda, Türk-İtalyan ilişkilerinin iyileşmesi bir Fransız-Türk saldırmazlık paketi ile sağlanamaz. Litvinof gibi bir dostumuzun, Fransa karşısındaki durumlarının en etkin olduğu bir sırada, Fransız-İtalyan ilişkilerinin sıkılığı nedeniyle, Fransa'nın bizimle bir yardımlaşma paketi yapmayacağını söylemesini anlatmak zordur. Fransa ile aramızda zaten bu Tarafsızlık Antlaşması vardır (1926 Dostluk Sözleşmesi ve 1930 Antlaşmasının ilk Maddeleri). Bunun yanında bir Saldırmazlık Paktının anlamı olamaz.”

... Aras' Cenevre'de Laval ile görüşmesi üzerine, Bakanlığına yolladığı 25 Mayıs 1935 günlü telgrafında şöyle diyor¹²:

“... Laval, İngiltere ile yürüme zorunluluğunu belirttiğinden sonra, Mussolini ile imzaladığı Roma Anlaşmaları temeline dayanarak, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye arasında bir Akdeniz paktının bir an önce yapılmasının Orta Avrupa' işlerini (özellikle Avusturya'nın bağımsızlığını Almanya'ya karşı güvence içinde tutmak anlamına) kolaylaştıracağını anlattı. Böyle bir pakt ile Türkiye'nin tatmin edilebileceğini, pakt görüşmelerinden hepsine Türkiye'nin katılmasına Fransa'nın söz verdiğini söyledi.”

Türkiye Fransa'nın önerdiği böyle bir pakta karşı çıkmamakla birlikte, İtalya'nın içinde bulunduğu bir Akdeniz paktının amacını anlamıyordu. Zaten bu tasarı çok geçmeden, Habeşistan sorunu nedeniyle, suya düşecekti.

Türkiye, İtalyan saldırısı olasılığına karşı bir büyük Devletle yardımlaşma paketi yapmakta öylesine isteklidir ki, İngiltere hiç bir Devletle hiç bir pakta yanaşmadığına, Fransa da Türkiye ile bir Tarafsızlık ya da Saldırmazlık Paktından fazlasını düşünmediğine göre, güvenceyi dostu ve komşusu Sovyetler Birliğinde aramağa karar vermiştir. Üstelik, eğer Moskova Türkiye ile yalnız İtalya'ya karşı bir pakta yanaşmazsa, onu razı etmek için hem İtalya, hem de Almanya'ya karşı bir ittifak düşünülebileceğini ileri sürecektir.

¹¹ Montreux ve Savaş Öncesi yılları, s. 15.

¹² İbid. s. 14.

Konuyu, Moskova Büyükelçisi Zekâi (Apaydın) Bey aldığı yönerge çerçevesinde, Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Krestinski ile görüşmüştür. Krestinski, İtalya'nın Türkiye'ye saldırı niyetini beslediğini sanmadıklarını, zaten İtalya'nın Türkiye ile başa çıkamayacağını belirttiikten sonra şöyle diyor:

“... Benimsediği faşist rejim nedeniyle, bizim İtalya ile ilişkilerimiz çok iyi olamaz. Ne olursa olsun, Türkiye'yi İtalya'ya karşı korumamız doğaldır. Yalnız istemediğimiz bir nokta şudur: Türkiye, Yugoslavya nedeniyle, İtalya ile savaşa girerse, bunun bizi Türkiye için savaşa sürüklenmesini istemiyoruz. Kaldı ki, İtalya'ya karşı bir Türk - Sovyet Yardımlaşma Paketi İtalya'yı kaygılandırır ve bugün Almanya'ya karşı bir tutum içindeki İtalya'nın Almanya'ya kaymasına neden olabilir. Bunda ne sizin, ne de bizim için bir yarar vardır”.

Bunun üzerine, Zekâi Bey, İtalya'nın Yugoslavya'ya saldırmaması durumunda, Balkan Paktının Türkiye'yi savaşa girmesini gerektirmediğini, ancak Bulgaristan Yugoslavya'ya saldırır da İtalya ona yardım ederse, o zaman Türkiye'nin Yugoslavya yanında yer alacağını anlatmıştır. Krestinski ise, Yardımlaşma Paketi işinin biraz daha düşünülmesi gerektiğini, böyle bir paktta İtalyan'ın da yer almasının iyi olacağını söylemiştir.

Zekâi Bey'in raporu üzerine, Dışişleri Bakanı Aras, bir Türk-Sovyet yardımlaşma paktının Balkanlardaki bir savaş durumunu kapsam dışında tutmasının kabul edilemeyeceği kanısıyla, Moskova Büyükelçisine yolladığı telgrafta şöyle diyor¹³:

“... Sovyetler Birliği ile ilişkileri ilerletici nitelikte yeni bir antlaşma formülü hem Alman hem İtalyan saldırı olasılıklarını kapsayabilir ve o zaman çekincelere de gerek kalmaz. Balkan Paktından doğan bir savaş için çekince konulması Baltık Devletleri Paketi için de bir çekince isteğini ortaya çıkarabilir ki, bunlar anlamsız olur. Ben iki Devlet arasındaki dostça ilişkileri gözönünde tutmak, Almanya ve Polonya'yı da (İtalya'dan başka anlamına) öngören bir Antlaşmaya yanaşabileceğimizi Ankara'daki Büyükelçileri Karahan'a anlatmıştım. Orada antlaşma işini gene görüşünüz. Bunu onların aşması daha iyi olur. Sovyetler Birliği ile Almanya'nın ilişkileri Türkiye ile İtalya'nın ilişkilerine benziyor. Kanımızca Avrupa'nın bir yanında Fransız - İngiliz dostluğu, öteki yanında da Türk - Sovyet dostluğu var. Bunlar arasında sıkı ilişkiler Avrupa barışının temelini oluşturur...”

¹³ İbid, 16-19. Büyükelçinin raporunun ve ona karşılık Aras'ın telgrafının günleri verilmiyorsa da, bunun Mayıs ortalarında olması gerekir.

Türkiye ile Sovyetler arasında 1935 ortalarında girilen bu danışmalar bir sonuç vermeden, Montreux Konferansına değin, kapanacaktır.

* * *

İTALYA'NIN HABEŞİSTAN'A SALDIRISI ÜZERİNE M. C. YAPTIRIM KARARLARI VE TÜRKİYE: Ekim 1935 – Temmuz 1936

Mussolini 1933 yılından beri Habeşistan'a bir saldırı hazırlığı içinde idi. 1935 ilkbaharında İtalya, Eritre sömürüsü üzerinden, Habeşistan'a karşı baskı ve kışkırtmalarını artırınca, Habeş İmparatoru Haile Selâsiye konuyu Milletler Cemiyeti Konseyine getirmişti. Fransa, İtalya'yı Almanya'ya karşı elinde tutabilmek için Mussolini'ye karşı çıkmakta duraksama gösteriyordu. İngiltere de işin bir savaşa varmasını önlemeğe çalışıyordu. Bu arada, İngiltere'nin M. C. İşleri Bakanı Eden'in 23 Haziranda Roma'da İtalyan Hükümetine, Afrika'nın o bölgesinde genişleme sağlamak üzere önerdiği planı Mussolini reddetmişti. Böylece Stresa birliğinin anlamı kalmamıştı.

M. C. Konseyinin 15 Nisan, 20 Mayıs ve 3 Temmuz toplantılarında, Habeşistan anlaşmazlığı için bir uzlaştırma komisyonu kurulması ve hakeme başvurulması yolundaki önerilere İtalya yanaşmamıştı. 16 Ağustos'ta Paris'te Eden, Laval ve Aloisi görüşmeleri de bir sonuç vermemişti. İşin bir savaşa dönüşebileceğini gören Amerika B. D. Kongresi 31 Ağustos Tarafsızlık Yasasıyla (Neutrality Act) ilerde savaşanlara silâh ambargosu konulmasını kararlaştırmıştır ki, bu daha çok kendini savunmak durumunda olan Habeşistan'ı yardımdan iyice yoksun bırakacaktı. Konseyin Eylül toplantılarında, Habeşistan'a karşı uzlaşmaz tutum içindeki İtalya'yı bir saldırıdan caydırma için M. C.'ince yaptırımlar (sanctions) uygulanması yanlısı Devletlerin başında İngiltere gelmekte, Çekoslovakya ve Türkiye onu izlemekte idi. Bununla birlikte, Aras İtalya'nın kışkırtılmasından ve bir savaş havası yaratılmasından kaçınan temsilciler arasındadır. Konseyde söz almamış, daha çok İngiltere'nin tutumuna ayak uydurmuştur. Litvinof ise İtalya'yı açıkça eleştirmiştir.

Kararsızlık havası içindeki Konsey, anlaşmazlığa barışçı bir çözüm bulmak göreviyle, Beşli Komiteyi kurmuştur. Komiteye İngiltere, Fransa, Polonya, İspanya ve Türkiye seçilmiştir. Böylece Türkiye

Habeşistan sorununda, İtalya'nın kızgınlığını göze alarak, M. C. çerçevesinde sorumluluklar üstlenmeğe başlamıştır.

11 Eylülde Çekoslovakya Dışişleri Bakanı Beneş'in başkanlığında toplanan M. C. Genel Kurulu sorun üzerinde ilk genel görüşmelere başlamıştır. Toplantıda İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Samuel Hoare'ın yürekli bir konuşma yaparak, kıskırtılmayan bir saldırıya karşı topluca karşı konulması gereğini savunması, Milletler Cemiyetinin saygınlığının korunmasını isteyen Örgüt üyesi Devletlerin büyük çoğunluğuna umut vermiştir. Geç de olsa İngiltere'nin artık kararlı bir durum içine girdiği izlemi doğmuş, bu da Türkiye gibi kendisini İtalyan tehdidi altında gören Devletlere esinlik getirmiştir. Bir süredir İtalya'yı okşayan Fransa da, M. C.'nin varoluşunu sürdürmek amacıyla, tutumunu değiştirmeye başlamıştır. Nitekim Laval 13 Eylülde Genel Kurulda "eğer soruna barışçı çözüm bulunamazsa, M. C. çerçevesindeki yükümlülüklerimizi yerine getiririz" demiştir. Balkan Paktı adına 18 Eylülde söz alan Yunan delegesi de Pakt Devletlerinin M. C. Yasasına bağlılığını dile getirmiştir.

Gerçi Genel Kurul bu aşamada bir karar almamıştır. Ancak İtalya Habeşistan'a saldırır, böylece M. C. Yasasını çiğnerse yaptırımlara başvurulması eğilimi açıklığa kavuşmuştur. İşin ciddiliğini gören Mussolini yaptırımlara katılacak Devletleri savaşla tehdit etmekten artık kaçınacaktır. Bununla birlikte, saldırı emelinden vazgeçmemiştir.

Beşli Komitenin, Habeşistan'a inceleme yapmak üzere danışmanlar gönderilmesi yolunda 18 Eylülde önerdiği planı Selâsiye kabul ederken, Mussolini reddetmiştir. 25 Eylülde Selâsiye, Habeş kuvvetlerini sınırın 25 Km. gerisine çektiğini açıklayıp Konseyden gözlemler gönderilmesini istemiştir.

Savaşın eşiğine gelindiği bir sırada, Konseyde İtalya'nın işleri baltalamasını önlemek üzere, onun dışında kalan 13 Konsey üyesi (İngiltere, Fransa, SSCB, Arjantin, Avusturalya, Çekoslovakya, Danimarka, İspanya, Meksika, Polonya, Portekiz, Şili ve Türkiye) 26 Eylülde Onüçler Komitesi adı ile Habeşistan sorunu için "ad hoc" bir organ durumuna gelmiştir.

Mussolini daha fazla gecikmemek için 3 Ekimde saldırıya geçilmesi yolunda, Faşist Partisinin Generali Bono'ya buyruk vermiştir. Böylece savaş başlamıştır.

Konsey 5 Ekimde açıkladığı ilk raporunda, İtalya'nın M. C. Yasasını, Kellogg Paktını, 1928 İtalyan - Habeş Dostluk Antlaşmasını, Sürekli Adalet Divanı Statüsünü çiğnediğini bildirerek, İtalya'nın suçluluğunu göstermiştir. Rapor, İtalya'nın olumsuz oyuna karşı, tüm üyelerce kabul edilmiştir. Bu arada, Konseyin, savaş durumunu ve M. C. Yasasına aykırı davranıldığını saptamak üzere kurduğu Altılar "ad hoc" Komitesi, İtalya'nın Yasasının 12. Maddesini hiçe sayarak savaş açtığını bildirmiştir. Bu durumda, İtalya'ya karşı 16. Madde uyarınca yaptırımlar uygulanması için kapı açılmış ve Konseyin, İtalya'nın gene olumsuz oyuna karşın, Komitenin raporunu benimsemesi üzerine, Genel Kurulun 9-12 Ekim toplantılarında yaptırım konusu ele alınmıştır.

Kurul, 10 Ekimde, 50 olumlu, 1 karşıt (İtalya) ve 3 çekimser (Arnavutluk, Avusturya ve Macaristan) oy ile yaptırım yoluna gidilmesini onaylamış ve bu önlemleri yürütme işi için İtalya ve Habeşistan dışındaki tüm Devletlerin birer delegesinden (ve onlara yardım etmek üzere birer uzmandan) oluşacak bir Eşgüdüm (yaptırım) Komitesi (Comité de Coordination) kurulmasını kararlaştırmıştır¹⁴.

Kurulun bu tarihsel toplantısında Türkiye Delegasyonu Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, Genel Sekreteri Numan Menemenci-oglu, Türkiye'nin M. C. Sürekli Delegesi Necmettin Sadak'tan oluşuyordu. Türkiye İtalya'yı kışkırtıcı her hangi bir açıklama yapmaktan kaçınmakla birlikte, 11 Ekimde çalışmalarına başlayan 50 üyeli Eşgüdüm Komitesinde yaptırım kararlarına katılmakta en küçük bir duraksama göstermediği gibi, Komitenin, kararları hazırlamak ve onların uygulanmasını izlemekle görevli Onsekizler adlı Alt-Komite-sine de seçilerek, orada İngiltere, Fransa, SSCB.'nin yanı sıra, en aktif rol alan Devletlerden biri olmuştur. Onun bu tutumunun temelinde, İtalya'nın günün birinde kendisine yöneltebileceği saldırıda da M. C.'nin gerekli tepkiyi ve sorumluluğu göstermesine örnek yaratmak isteğinin yattığı kuşkusuzdu. Türk kamuoyu da Konu üzerinde çok duyarlı idi. Basın İtalya'yı şiddetle yeriordu.

Yaptırım kararlarına temel olan Yasanın 16. Maddesinin ilk paragrafı şöyle idi:

"Milletler Cemiyeti üyelerinden biri, Yasanın 12. 13. ve 15. Maddeleriyle üstlendiği yükümlülüklerine aykırı olarak savaşa başvurursa, Cemiyetin

¹⁴ Société des Nations, Journal Officiel, 1935, Supp. Spécial, 151, s. 83.

öteki tüm üyelerine karşı "içso facto" bir savaş eyleminde bulunmuş sayılır. Bu üyeler, onunla tüm ticaret ve parasal ilişkilerini hemen kesmeği, kendi yurttaşlarının Yasayı çiğneyen Devletin yurttaşlarıyla tüm ilişkilerini yasaklamağı ve o Devletin yurttaşlarıyla, Cemiyetin üyesi olsun olmasın, her hangi bir Devletin yurttaşları arasındaki parasal, ticaret ve kişisel tüm bağlarını kesmeği yükümlenirler."

İkinci paragraf, Konseyin ilgili Devletlere askersel önlemlere katılmaları için yapabileceği önerilerle ilgili idi ki, Konsey Habeşistan savaşında böyle bir yola girmeyecektir.

Üçüncü paragrafta ise şöyle deniliyordu:

"Cemiyet üyeleri, bundan başka, işbu Madde uyarınca alınacak ekonomik ve parasal önlemlerin uygulanmasında, bunlardan doğabilecek zarar ve sakıncaları en düşük düzeyde tutabilmek üzere, birbirlerine karşılıklı destek sağlamağı, Yasayı bozan Devlet tarafından işlerinden birine yöneltilecek her türlü özel önlemlere (Special measures) karşı koymak için birbirlerine yardım etmeği kabul ederler...".

Onsekizler Komitesinin önerileri üzerine Eşgüdüm Komitesinin kararları (Propositions) şunlar olmuştur:

11 Ekimde alınan I. Kararla, üye Devletler İtalya'ya silâh ambargosu koymuş, Habeşistan'a silâh satışını serbest bırakmıştır.

14 Ekimde II. Kararla, parasal önlemler, 15 Ekimde III. Kararla İtalyan mallarının dışalımının yasaklanması ve VI. Kararla İtalya'ya yapılacak kimi dışsatımlar üzerine ambargo konulması (hayvan, kauçuk, boksit, alüminyum, demir, krom vb. maddeler), 19 Ekimde V. Kararla yaptırımlara katılan Devletler arasında, ekonomik ve parasal bakımdan karşılıklı destek öngörülüyordu. Ayrıca, 6 Kasımda, II. A, III. A ve IV. B Kararlarıyla kimi bütünüleyici önlemler getirilmişti¹⁵.

¹⁵ Yaptırım önlemlerine ilişkin Eşgüdüm Kararlarının metinleri ve bunlara Devletlerin katılma durumları için bkz. Société des Nations, İbid, s. 84-91. Türkiye bu Kararların tümüne katılmışsa da, TBMM'nce 13 Kasım 1935'de kabul edilen 2844 sayılı Yasaya bağlı metin, onları bütünüleyici nitelikte olup daha sonra kabul edilen II. A, III. A ve IV. B Karar metinlerini içermemektedir. (Bknz. Düstur., Ter. 3, c. 17., s. 5, Res. Gazete ve Bakanlar Kurulununun 15 Kasım 1935 günlü 3503 sayılı kararı). Bununla birlikte, sözkonusu ek Kararların da uygulanmağı konulacağı 23 Kasımda M. C. Genel Sekreterine bildirilmiştir.

Eşgüdüm Komitesinin bu kararları “ad referendum” biçiminde alınmış ve üye Devletlere öneri (Proposition) olarak sunulmuştu. Uygulayıp uygulamamak ya da uygulamanın kapsamı onların kararına bağlı kalıyordu. Nitekim, İtalya ile özel dostluk ilişkileri sürdüren Arnavutluk, Avusturya ve Macaristan yaptırımlara hiç katılmadığı gibi, İtalya ile yoğun ticareti bulunan Yugoslavya, Romanya, İsviçre gibi Devletler de kimi önlemlere yanaşmamıştır. Üye olmayan Amerika B. D. ve Almanya ise Milletler Cemiyetinin yaptığı çağrıya uymak istememiştir. Önlemlere katılanların kimileri de uygulamayı yeterince sıkı tutmamıştır. Türkiye, İtalya ile önemli ticareti bulunmasına karşın, kararların tümüne, ekonomik zararlar bahasına, uymuştur.

Yaptırımlar bir kaç ay sonra, İtalya'nın ekonomisini sarsmağa başlamış, ama çökertmeğe yetmemiştir. Çünkü, bir kez bu ekonomik önlemler arasına İtalya için yaşamasal nitelikteki petrol, kömür ve çelik ambargosu sokulmamıştır. Süveyş Kanalının İtalya'ya kapatılması gibi, Habeşistan yolunu kesecek bir önleme ise, Kanalı elinde tutan İngiltere hiç yanaşmamıştır. Çünkü Fransa ve İngiltere'de aşırı önlemlerin İtalya'yı Hitler'in kollarına atabileceği, hatta Akdeniz'de bir savaşa neden olabileceği korkusu vardı. Ayrıca, Mussolini düşerse, İtalya'nın komünizme kayması olasılığı akla geliyordu. Bu durumda, İngiltere ve Fransa, bir yandan yaptırımları yürütürken, öte yandan, İtalya ile bir uzlaşma aramaya koyulmuşlardır. Nitekim, 2 Kasımda Yaptırım (Eşgüdüm) Komitesi toplantısında Hoare ve Laval İtalya ile uzlaşma konusunu ortaya atınca ortalık karışmış, Türkiye ve öteki üyeler hayret ve kaygı içinde kalmıştı.

Çok geçmeden, Hoare ve Laval Habeş sorunu için bir uzlaşma planı üzerinde, 8 Aralıkta Paris'te bir anlaşmaya varmıştır: Habeşistan'ın kimi bölgeleri İtalya'ya bırakılacak, karşılığında Habeşistan'a denize çıkış için İtalyan Eritresi'nden bir geçit verilecek, İtalya geçit vermeğe razı olmazsa, İngiliz ve Fransız Somalisinden Habeşistan'a toprak verilecek. Bu plan 12 Aralıkta Eşgüdüm Toplantısına getirilince, geniş tepkiler doğurmuştu. Komitede Balkan Paktı adına konuşan Yunan delegesi Politis, Paris Anlaşmasının Balkan ülkelerinde uyardığı kaygıyı dile getirmiş, Yugoslav delegesi Puriç de, bu anlaşmanın bir diktatöre ödün anlamına geldiğini belirtmişti. Aras ayrıca söz almamıştı. Bu arada İngiliz kamuoyu ve tüm Partilerin eleştirileri üzerine, Başbakan Baldwin Plandan vazgeçildiğini, 18 Aralıkta Hoare'ın istifa ettiğini ve yerine M. C. İşleri Bakanlığını yapmakta bulunan ve

İtalya'ya karşı kararlı davranma yanlısı olarak bilinen Anthony Eden'in atandığını açıklamıştı.

20 Nisan 1936'da Onüçler (İtalyasız Konsey) toplandığında, Habeşistan'daki İtalyan ordusu, yeni Komutan General Badoglio'nun bilgili yönetiminde ve zehirli gaz kullanımının etkisiyle, savaşın sonuna yaklaşmıştı. Bu arada, Avrupa'da Hitler'in 7 Martta Ren bölgesini askerselleştirmesi ve Locarno Anlaşmalarına son vermesi İngiltere ve Fransa'nın ilgisini oraya çevirmişti. Konseyde Anthony Eden, Hükümetinin yeni yaptırımlar (petrol, kömür, çelik) yanlısı olduğunu açıkladığında, Türkiye, Danimarka ve Romanya hemen onu desteklemişti. Ancak, bu yolda somut bir öneri ileri sürülmeyecekti. Sovyet delegesi Potemkin de Batılıların kararsız tutumunu eleştirmişti.

Habeşistan savaşı şöylece son buluyordu: 2 Mayıs'ta İmparator Selâsiye Habeşistan'dan ayrılmış, 6 Mayıs'ta Badoglio Adisabeba'ya girmiş, o akşam Mussolini savaşın sona erdiğini, 9 Mayıs'ta da İtalya Kralının aynı zamanda Habeşistan İmparatoru olduğunu açıklamıştı. 11 Mayıs'ta Konseyde Aloisi artık bir Habeşistan sorunu kalmadığını söylüyordu. 30 Haziranda Genel Kurul toplandığında küçük Devletlerin düş kırıklığı belli oluyordu. Yapılacak bir şey yoktu. Kurul 4 Temmuzda, hiç değilse bundan böyle "Milletler Cemiyetinin etkinliğini artırma" gereğini belirtirken, Eşgüdüm Komitesinin yaptırımlara son verilmesi için gerekli önerileri yapacağını bildiriyordu. Nitekim, aynı gün son toplantısını yapan Komite, 15 Temmuzda yaptırımların son bulacağını açıklıyordu.

* * *

İTALYA'YA KARŞI TÜRK - İNGİLİZ (AKDENİZ) İTTİFAKI: Aralık 1935 - Temmuz 1936

İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı sonucu Akdeniz'de ortaya çıkan gerginlik, İngiltere'yi, öteki Akdeniz Devletleriyle olduğu gibi, Türkiye ile de bir ittifak yapmağa itmştir. Milletler Cemiyeti çerçevesinde bir yükümlülük biçimine sokulan bu ittifak, geçici ve kapsamı sınırlı da olsa, bir gerçeği ortaya koymuştur ki, İngiltere Akdeniz'de İtalya'nın üstünlük elde etmesine karşıdır ve Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya gibi Devletleri gerektiğinde korumağa karardır.

Durum şöyle idi: 1935 Ekim ayında kendisine karşı uygulanmağa başlayan ekonomik yaptırımlar nedeniyle, İtalya'nın Akdeniz'de bu yaptırımlara katılan Devletlerden birine saldırması olasılığı akla geliyordu. O sırada İtalya'nın etkisi altındaki Arnavutluk dışarıda tutulursa, Akdeniz'de bağımsız Devletler Fransa (Tunus, Cezayir, Fas ve Suriye - Lübnan da ona bağlı idi), Yugoslavya, Yunanistan, Türkiye ve İspanya'dan oluşuyordu. En güçlü donanmaya sahip İngiltere, Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Filistin (Hayfa üssü) ve Mısır (Süveyş Kanalı üssü) ile Doğu Akdeniz'de deniz yollarının denetimini elinde tutuyordu. Bunlar içinde İtalya'nın saldırısından en çok kaygılanan Devletler Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan idi. İngiliz Genelkurmayında, İtalya'nın doğrudan İngiltere'ye saldırması olasılığı da düşünülüyordu. İtalya, Libya'dan başka Onikiada'da askeri önlemler almış, hava ve denizaltı üsleri kurmuştu. Ayrıca hava kuvvetiyle Malta'yı ve Orta Akdeniz'de İngiliz donanmasını tehdit altında tutuyordu.

İngiltere, Akdeniz Devletleriyle İtalya'ya karşı birer yardımlaşma anlaşması yapılmasının yararına inandığı zaman, bunu Milletler Cemiyeti çerçevesinde gerçekleştirmeğe özen göstermişti. Nitekim, Başbakan Baldwin 19 Ekimde yaptığı konuşmada, anlaşmazlığın İngiltere ile İtalya arasında değil, İtalya ile Milletler Cemiyeti arasında olduğunu, İngiltere'nin M. C. dışında bir eylem düşünmediğini açıklamıştı. M. C. Yasasının 16. Maddesinin yukarıda değindiğimiz 3. Paragrafı Yasayı bozan Devlet (İtalya) tarafından, yaptırımlara katılan Devletlerden birine yöneltilecek her hangi bir "özel önleme" (Special measures) karşı koymak için o Devletlerin birbirlerini desteklemesini öngörüyordu. Bu konuda İngiltere, Habeşistan savaşı yaklaşırken, Eylül ayında Fransa ile danışmalara girişmişti. Savaşın çıkışından sonra, Yaptırım (Eşgüdüm) Komitesi de, 14 Ekimde Eden'in ısrarlı girişimi üzerine, sözkonusu yükümü anımsatan bir demeç yayımlamıştı.

İngiltere, Komitenin 50 üyesinden biri sıfatıyla, Yasada öngörülen "Özel önlemin" bir İtalyan saldırısı biçiminde ortaya çıkabileceğini ileri sürerek, Fransa'dan 14 Ekimde, Yasanın 16/3 Maddesini İngiltere gibi yorumluyorsa bunu bildirmesini istemişti. İngiliz Hükümetinin yorumu şu idi:

"Milletler Cemiyeti Yasasının 16. Maddesi uyarınca alınan ekonomik ve parasal önlemlere (yaptırımlar) katılan üye Devletlerden biri Yasayı bozan

Devletin (İtalya sözkonusu) askersel nitelikteki bir eylemi ile karşılaşrsa, her ne kadar Maddenin kapsamı evrensel nitelikte ise de, onun uygulanması, askersel durumları ya da coğrafi konumları nedeniyle, durumla en yakından ilgili Cemiyet üyelerinin özel bir işbirliğini gerektirir”.

Bu yorum üzerine, üstlenilecek yükümlülüğün kapsamı konusunda, iki Devlet arasında görüşmeler olmuş ve 18 Ekimde Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Laval'ın onayı ile, Fransa Dışişlerinin bir Notasında şu formül İngiliz Hükümetine sunulmuş, o da bunu kabul etmiştir:

“Fransız Hükümeti, 16. Maddenin uygulanması yolunda alınan önlemler (yaptırımlar) nedeniyle, Milletler Cemiyeti üyelerinden birinin Yasayı bozan Devlet tarafından saldırıya uğraması durumunda üye Devletlerin, saldırıya uğrayan Devlet karşısındaki yükümlülüğünü, kara, hava ve deniz kuvvetlerinin yardımı bakımından sınırsız bir eylemi içeren dayanışma gerektirdiği biçimde yorumlamaktadır”.

O akşam Paris basınının yayımladığı bu metin Anlaşmanın temeli olmuştur.

İngiltere, bunun üzerine Aralık başlarında konuyu Türk, Yunan ve Yugoslavya Hükümetlerine açmış ve, Yaptırım Komitesi üyeleri olarak, onlara Cenevre'de birer nota vermişti. Bu üç Balkan Paktı Devleti, aralarında ivedi danışmalar yaptıktan sonra, önerilen biçimde yükümlülükler üstlenmeğe hazır olduklarını *48 saat içinde (21 Aralıkta) İngiltere'ye bildirdikleri gibi, önerilen formülü kabul ettiklerini Fransa'ya da yazılı olarak duyurmuşlardı.* Bundan başka, üstlendikleri yükümlülüklerin aynısının İngiltere tarafından da üstlenildiğinin kendilerine doğrulanmasını isteyince, İngiltere de bunu birer nota ile onlara bildirmişti.

İttifak anlaşmasına böylece varıldığı bir sırada, Türkiye İngiltere ile sıkı bağlantı içinde bulunmak ve İngiliz güvencesinin kapsamını değerlendirmek istiyordu. Bu konuda Eden Anılarında şunları açıklıyor¹⁶:

“Ben M. C. üyesi Küçük Devletlere bir saldırıya karşı İngiltere'nin yardımını göstermeğe çalışıyordum. Bu arada (1936 Ocak ayı başlarında) Türkiye Büyükelçisi (Fethi Okyar) bana, İtalya Türkiye'ye kışkırtılmamış bir saldırıda bulunursa, Hükümetinin İngiliz deniz kuvvetlerine güvenip güve-

¹⁶ Eden, Memoirs III., s. 320.

nemeyeceğini sorunca, kendisine dedim ki : Böyle bir saldırı durumunda İngiltere, M. C. Yasasından doğan yükümlülüğünü yerine getirmekte olan örneğin Türkiye gibi bir Devletin yardımına gelecektir”.

Dışişleri Bakanı Aras'ın, bu konuda Yaptırım Komitesi Başkanına 22 Ocakta yolladığı mektupta şöyle deniliyordu:

“İngiliz Hükümetinin Komite üyelerine nota ile verdiği bilgileri, Türkiye açısından, Hükümetim adına doğrulamakla onur duyarım. Türk Hükümeti, İngiliz Hükümetinin sorusuna karşılık Balkan Müttefikleriyle anlaşma içinde, öngörülen durumda Yasa gereğince üstlendiği yükümlülükleri yerine getireceği yanıtını vermiştir. Bu yanıt nezaket gereği, Fransız Hükümetine de duyurulmuştur. Ayrıca İtalyan Hükümetine de bilgi verilmiştir. Türk Hükümeti, bunun üzerine İngiliz Hükümetinden kendi verdiği güvencelerin karşılıklı olduğunu bildirmesini istemiş, o da bunu resmen doğrulamıştır”.

Tüm bu diplomatik yazışmayı özetleyen bir muhtıra İngiltere Dışişleri Bakanı Eden tarafından 22 Ocakta M. C. Esgüdüm (Yaptırım) Komitesi Başkanına sunulmuştu. O gün ayrıca öteki dört Devletin Dışişleri Bakanları da Komite Başkanına bunu birer muhtıra ile doğrulayınca, İngiltere ile dört Akdeniz Devleti arasındaki bu ittifak Antlaşmaları M. C. çevresine sokulmuş ve yürürlüğe girmiş oluyordu. İspanya o aşamada yaptırımların sonuçları görülmeden, böyle bir anlaşmaya girmek istemediğini, İngiltere'ye ve Komiteye bildirmiştir. İtalya ise Komiteye yolladığı bir yazıda, “Yasanın 3. Maddesinin haksız yorumlanıp uygulanmak istenilmesini” protesto etmiştir¹⁷.

Öte yandan, Yugoslavya, Küçük Antant içindeki Müttefikleri Romanya ve Çekoslovakya ile temasa geçmiş, onlar da İngiliz - Yugoslav Anlaşması için desteklerini Yaptırım Komitesine bildirmiştir. Bu destek Balkan Paktı ile Küçük Antant arasında sıkı işbirliği yanlısı Türkiye için sevindirici bir gelişme olmuştu:

Tarihe, İngilizlerin verdiği bir adla, “Akdeniz Anlaşmaları” (Mediterranean Agreements) olarak geçen, birbirinin eşi bu bağitlar karşılıklı imzalanmış belgeler değildi. Bunlar, İngiliz Hükümetinin

¹⁷ İngiltere'nin yazışma yolu ile gerçekleştirdiği bu anlaşmalara ilişkin metinler için bkz. British White Paper, Cmd. 5072 of 1936; Dispute between Ethiopia and Italy, Correspondance in connection with the application of Article 16 of the Covenant of League of Nations January, 1936. Ayrıca: Société des Nations, Journal Officiel Supp. Special No. 150, Différend entre l'Ethiopie et l'Italie, s. 332-337.

M. C. Yasasının 16/3 Maddesinin kapsamı ile ilgili olarak, Fransa ile üzerinde görüş birliğine vardığı bir yorum metnini Cenevre'de Yaptırım Komitesinin Akdeniz Devletlerine sunması, onların da bunu, karşılıklı olma koşulu ile, onaylaması ve durumun Komite Başkanlığına bildirilmesi biçiminde gerçekleştirilmişti. Türkiye (ve öteki 4 ilgili Devlet) açısından üstlenilen yükümlülük M. C. Yasasına dayandığından, bunun ayrıca Parlamentonun onayına sunulmasına gerek görülmemiştir¹⁸.

Akdeniz Anlaşmaları kuşkusuz caydırıcı etkisini göstermiş, İtalya söz konusu beş Devletten her hangi birine karşı düşmanca davranıştan kaçınmıştır. Bu Anlaşmalar Anthony Eden'in İtalya'ya karşı kararlı tutumunun başarılı göstergeleri olmuştur. Türkiye, artık İngiltere'nin Akdeniz'deki üstünlüğünü iyice görmüş ve onun İtalya'nın bir saldırısına karşı ilgisiz kalmayacağına inanmıştır.

Habeşistan savaşının 1936 Mayısında sona ermesi üzerine, 15 Temmuzda yaptırımlar ortadan kaldırılır kaldırılmaz, İtalyan Hükümeti Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya birer nota sunarak, onlara karşı yaptırımlara katılmaları nedeniyle, ne geçmişte ne de şimdi herhangi bir saldırı niyeti beslemediği yolunda güvence vermiş, yaptırımlar döneminin son bulduğunu, artık uluslar arasında işbirliği döneminin başladığını, Yunanistan ve Türkiye ile zaten Dostluk Antlaşmaları olduğunu, İtalya'nın bu bağitlara saygı göstermekten geri kalmadığını, Yugoslavya ile de iyi ilişkiler sürdürmek istediğini bildirmiştir. İtalyan Hükümeti durumdan İngiliz Hükümetine de ayrıca bilgi vermiştir. Bu güvenceleri de gözönünde bulunduran İngiltere, Fransa ile danışmalarda bulunduktan sonra, Akdeniz Anlaşmalarına son vermeği kararlaştırmış ve Dışişleri Bakanı Eden, 27 Temmuz 1936 günü Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmada, Anlaşmaların varoluş nedeninin ortadan kalktığını açıklamıştır. İngiltere Hükümeti bu açıklamadan Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya ancak bir kaç saat önce haber vermiştir. Kararı o gün M. C. Genel Sekreterine de bildirince, Anlaşmalar son bulmuştur.

Karşılıklı yükümleri ortaya koyan Akdeniz Anlaşmalarına böyle tek yanlı bir kararla son verilmesi, Yunanistan ve Yugoslavya'da

¹⁸ 1950 yılında Türk Hükümeti, Kore Savaşına katılma kararı alırken de Güvenlik Konseyinin çağrısına uyarak B. M. Yasası çerçevesinde hareket edecek ve, 1936'da olduğu gibi, Parlamentonun onayını almağa gerek görmeyecekti.

olduğu gibi, İtalya'nın sözüne güvenmeyen Türkiye'de de kaygı uyandırmıştır. Gerçi Eden sözkonusu açıklamasında, bu üç Devletin kendilerini tehlikede gördükleri sürece, İngiltere'nin onlara yardım etme yükümlülüğünü tek yanlı olarak sürdüreceğini de belirtmişti. Ancak böyle bir güvence özellikle Türkiye gibi yardımlaşma yükümlülüğünü karşılıklı biçimde sağlama bağlamak isteyen bir Devleti tatmin etmemişti. Bu durumda Türk Hükümeti, Anadolu Ajansı aracılığı ile yayımladığı bir bildiriye, Türkiye'nin kendini savunacak bir güce sahip olduğunu, 1935 Aralığında yapılan Akdeniz Anlaşmasıyla Türkiye'nin de İngiltere'ye güvence verdiğini açıklamıştı. Aras ayrıca T. B. M. M.'nde bu yolda bir açıklamada bulunmuştu¹⁹.

Görülüyor ki, Türkiye İngiltere'nin tek yanlı güvencesini reddetmemekle birlikte, kendisinin de İngiltere'ye daha önce vermiş bulunduğu güvencenin geçerli olduğunu anımsatıyor ve ilerde bu güvencelerin bir bağitle sağlam duruma getirilmesi özlemini ortaya koymuş oluyordu. Böyle bir bağit ancak 1939 Üçlü İttifakı ile gerçekleşecekti.

Temmuz 1936'da Montreux'de Boğazlar Sözleşmesinin yapıldığı sırada İngiltere'nin tutumundaki bu değişiklik, aşağıda görüleceği üzere, Türkiye'yi İtalya'ya karşı bir yardımlaşma paketi için Sovyetler Birliği ile görüşmelere iten başlıca neden olmuştur.

* * *

MONTREUX BOĞAZLAR KONFERANSI VE TÜRK İNGİLİZ YAKLAŞMASI: Haziran - Temmuz 1936

Türkiye'nin, 1933'den sonra Avrupa'da siyasal gerginliklerin başlaması üzerine Boğazları askerselleştirmek için çeşitli girişimlerde bulunduğu, ancak bundan sonuç alamadığına yukarıda değinmiştik. 1935 yılında İtalya Habeşistan'a saldırmağa hazırlanırken Doğu Akdeniz'de güvensizlik büsbütün artmıştı. Öte yandan, Almanya'dan duyulan korku yayılıyordu. Artık Türkiye'nin sesine daha çok kulak verilecekti. Nitekim, Aras 1935 İlkbaharında, M. C. Konseyinin 85. olağanüstü toplantısında İtalya'ya karşı gerektiğinde

¹⁹ Survey of International Affairs, 1935, Vol. II, s. 513-514, London, 1936, Ayrıca bknz. Parl. Debs., House of Commons, London, Vol. 315, Cols. 1121-1123; Ayın Tarihi, Temmuz 1936.

yaptırımlar alınması işi konuşulurken, Boğazların askerlikten arındırılmış durumunun bir ayırımçı nitelik taşıdığını belirtip Türkiye'nin güvenliği için eşitlik sağlayıcı değişiklik istemiş, ayrıca, Stresa toplantısının (Nisan 1935) gündeminde Saint - Germain, Trianon ve Neuilly Barış Antlaşmalarının askersel hükümlerinin gözden geçirilmesi de bulunduğu haberine değinerek, böyle bir şeyin Lozan Antlaşmasından (Boğazlar Sözleşmesi) esirgenemeyeceğini söylemişti. Litvinof kendisini desteklemiş, İngiliz Delegeşi de, konunun yakında Roma Deniz Konferansında ele alınabileceğini vadedmişti. Mayısta, Genel Kurulun 16. olağan toplantılarında gene Habeşistan sorunu konuşulurken, Numan Menemencioğlu "Türkiye, şimdiden bilinemeyecek olaylar ortaya çıkınca, Boğazların güvenliğini sağlamak üzere, gerekli önlemleri almakta duraksama göstermeyecektir" demişti²⁰. Onun bu sözlerinden sonra da, Türkiye'nin Boğazları kapatacağı söylentileri çıkmıştı.

Roma Deniz Konferansı toplanamayınca Türkiye bu kez, sorun üzerinde en etkin Devlet durumundaki İngiltere'ye başvurmuştur. Eden anılarında şöyle diyor²¹:

"Türkiye 1935 yazında Lozan Antlaşmasını (Boğazlar Sözleşmesini) değiştirmek istediğini bize bildirdi. Türk Hükümeti değişiklik gerekçelerini Lozan imzacılarına bildirmeden önce bizim desteğimizi istiyordu. Ama, ben Türkiye'nin Habeşistan sorununda bize desteği karşılığında, özel bir pazarlık yapıyoruz izlenimini vermek istemiyordum. Aras'a, Lozan imzacılarının tümüne başvurmasını önerdim. O da öyle yapıp 11 Nisan 1936 notalarını verdi.

"Akdeniz olayları bu Türk girişiminin yerinde olduğunu gösteriyordu. Mussolini'nin son zamanlarda Onikiada'yı tahkim etmesi ve Akdenizdeki güç dengesini bozmak niyeti Türkiye'nin önemini artırmıştı. Bundan başka, Litvinof'un güvence verici sözlerine karşın, Sovyetler Birliğinin propaganda ve etkisi İngiltere'ye karşı işliyordu. Sıkı bir İngiliz - Türk dostluğunun Kremlin'in gözü önüne serilmesinin fena bir şey olmayacağını düşündüm. Ayrıca Hitler'in Türkiye ve Balkanlara uzun süreli krediler açtığı gözümden kaçmıyordu. Onun Türkiye'de, I. Dünya Savaşından önce olduğu gibi, en etkin Devlet durumuna gelmesini istemiyordum. Bir başka önemli etken de, Antlaşmaların görüşmeler yolu ile gözden geçirilmesini özendirmek için bir fırsat ortaya çıkması idi...".

²⁰ Société des Nations, Journal Officiel, Mayıs 1935.

²¹ Eden, Memoirs III, s. 419-20.

Türkiye için Boğazlar sorununun gecikmeden çözümlenmesini kolaylaştırıcı bir gelişme, 1935 Fransız - Sovyet İttifakının, uzun bir gecikmeden sonra, 27 Şubat 1936'da Fransa Parlamentosunda onaylanması üzerine Hitler'in Almanya'nın çember içine alınmak istendiğini ileri sürerek, 7 Mart 1936 günü Ren Bölgesini yeniden askerselleştirmesi ve Locarno Güvenlik Anlaşmalarına son vermesi kararı olmuştur. Karar Avrupa'da bir bomba etkisi yapmış, Versailles-Locarno güvenlik sistemi artık yokolmuştu. "Statu quo"nun baş savunucusu Fransa'nın Almanya'ya karşı eyleme geçemeyeceği de hemen belli olmuştu. 19 Şubatta Laval Hükümetinin çekilmesi üzerine kurulan Sarraut Kabinesinde yeni Dışişleri Bakanı Flandin kaygı, telaş ve çaresizlik içinde bulunuyordu.

Bunalımı görüşmek üzere, 14-24 Martta M. C. Konseyinin, Londra'da yaptığı toplantıdan çıkan sonuç yalnızca Almanya'nın kınanması olmuştu. Bu toplantıda, beklendiği üzere, Almanya'ya karşı en sert konuşmaları Fransız ve Sovyet Dışişleri Bakanları yapmış, İngiliz ve İtalyan Dışişleri Bakanları ise ılımlı tepki göstermişti. Türkiye Dışişleri Bakanı hiç söz almamıştı. Zaten Hitler'in kararı, içeriği bakımından, Türk kamuoyuna haklı görünüyordu. Boğazların askerlikten arındırılması gibi, Ren bölgesi de Alman ulusunun isteğine karşın, bir bağıt konusu olmuştu. Ancak, böyle bir bağıtın değiştirilmesinde Türkiye oldubitti yapılmasını doğru bulmuyor, görüşmeler yolunu yeğ tutuyordu. Aras, Konseyde Almanya'yı kınayan karara katılmakla yetinmişti.

Artık Boğazlar sorununda Türkiye için daha elverişli bir siyasal konjonktür oluşmuştu. Fransa'nın "antlaşmalara dokunulmaması" tezi değerini kendiliğinden yitiriyordu. Boğazlar gibi olası bir Avrupa savaşında büyük stratejik önemi olan bir bölgenin silahlandırılmasını sağlamak üzere, Batılılarla anlaşmak için çırpınan Türkiye'nin istediği değişikliği yapmak, Sovyetler Birliği gibi, artık İngiltere ve Fransa'nın da yararına idi. Üstelik, İtalya o sırada Habsistan savaşını - M. C.'ne meydan okuyarak - bitirmek üzere idi.

Dışişleri Bakanı Aras, Konseyin Londra toplantısı yapılırken, Boğazlar Konusunu özel temaslarda Sovyet, Fransız ve İngiliz Dışişleri Bakanlarına açmış ve destek aramıştı. Ancak, Ren bölgesi oldubittisinin hemen arkasından, görüşmeler yolu ile de olsa, Boğazların askerselleştirilmesinin ele alınması özellikle Litvinof'a uygun

görünmemiştir. Litvinof bu görüşünü, Fransız Dışişleri Bakanına olduğu gibi, Aras'a da bildirmişti. Türk Hükümeti ise işi geciktirmek istemiyordu. Artık İngiltere'nin bir itirazı yoktu. Aras Londra'daki temaslarında bunu anlamıştı. Bu durumda, Sovyetler Birliğinin, zaman bakımından olumsuz tepkisine karşın, sorunu ortaya atmaya kararlıydı. Böylece, ilk kez Sovyetlerin değil, İngiltere'nin tepkisine göre davranıyordu.

Aras, Mart sonlarında Ankara'ya dönüşünde, Atatürk ve İnönü ile görüştüğünden sonra, C. H. P. Meclis Grubunda açıklamalar yapmıştı. Artık, Boğazlar Konferansı toplanması için hazırlıklar başlamıştı.

Ortaya çıkan nazik bir konu, İngiliz Hükümetinin Londra'da Aras'a Boğazlar sonununun M. C. Yasasının antlaşmaların değiştirilmesi konusuna ilişkin 19. Maddesi uyarınca Örgüt çerçevesinde ele alınmasını önermesi olmuştu²². İngiltere'nin M. C.'nin saygınlığını güçlendirmek amacı ile yaptığı bu öneri Türkiye'nin işine gelmiyordu. Konferansa yalnızca Lozan Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine katılan 10 Devletin²³ çağrılması doğru ve en pratik yol oluyordu. Milletler Cemiyeti gibi, geniş bir forumda iş uzar gider, zorluklar artabilirdi. Kaldı ki, Lozan'ın imzacılarından Japonya M. C.'den çekilmişti. Türkiye yöntem konusunda kararlı idi. İngiltere itirazını ileri götürmeyecekti.

11 Nisan 1936'da Boğazlar için yeni bir Sözleşme yapılmak üzere, sorunun Lozan Konferansına katılan Devletler arasında bir Konferansta görüşülmesini isteyen Türk Notası²⁴ ilgili Devletlerin Ankara'daki Büyükelçiliklerine sunulmuştu. Bu uzun Notada, 1923 den beri Avrupa'da siyasal durumun çok değiştiği, silâhların geliştiği, Akdeniz'de güvenliğin tehlikeli duruma geldiği, silâhtan arındırılmış durumdaki Boğazlar üzerinden Türkiye'nin güvenliğinin açıkta kaldığı, M. C. toplu güvenlik mekanizmasının etkin olmadığı ve Lozan Sözleşmesinin 18. Maddesiyle öngörülen 4 büyük Devletin (İngiltere,

²² Montreux ve Savas Öncesi Yılları, s. 56.

²³ 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine katılan Devletler İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Sırp - Hırvat ve Sloven Devleti, Romanya, Bulgaristan, Türkiye ve Sovyetler Birliği idi. Bunlardan Sovyetler Birliği, Sırp-Hırvat ve Sloven Devleti Lozan bağışlarını imza etmemişti.

²⁴ Notanın ve yanıtlarının metinleri için bkz. Montruex Konferansı Tutanaqları, Belgeler, Ankara, 1976.

Fransa, İtalya ve Japonya) güvencesinden artık söz edilemeyeceği belirtilmişti. Kısacası, Türkiye koşullar değiştiğine göre hükümlerin de değişmesi gerektiğini (rebus sic stantibus ilkesi) ileri sürerek, işin bir Konferansta görüşülüp çözümlenmesini öneriyordu. Bu barışçı çözüm önerisi, bir İngiliz yazarının deyişi ile, “Atatürk’ün yüksek devlet adamlığının göstergesiydi”²⁵.

Çağrılan Devletlerden Türk Notasına ilk olumlu yanıtı (16 Nisan) veren İngiltere olmuştur. İngiltere bu ilgi ve desteğini, sonuna değin sürdürecektir. Türkiye’nin Balkan Paktı çerçevesinde zaten danışmalar içinde bulunduğu Yugoslavya, Yunanistan ve -Sovyetler Birliğinin Romanya’ya geçişini tanımadığı Besarabya konusundan doğan geçici bir tartışmadan sonra -Romen Hükümeti, olumlu yanıtlar vermişti. Bulgaristan girişimi sevinçle karşılayıp kabul etmişti. Sovyetler Birliği, Fransa ve Japonya da Konferansa katılacaklarını bildirmekte gecikmemişlerdi. İtalya ise, henüz Habeşistan savaşı ve yaptırımlar sürerken, Türkiye’yi İngiltere’ye daha da yaklaştıracak böyle bir girişim karşısında kaygılanmıştı. Bir duraksamadan sonra, “Türk Notasının içeriği konusundaki görüşünü saklı tutarak” Konferansa katılmayı kabul etmişti. Ancak, sonradan gelmekten vazgeçecekti.

Boğazlar Konferansında -ki bunun yeri İsviçre’de Montreux olacaktır -görüşmelere temel olmak üzere, Türk Hükümeti, Sovyetler Birliği ile danışmalar yaparak bir tasarı hazırlamıştı. Danışmalar Ankara’da Dışişleri Bakanlığı ile Sovyet Büyükelçisi Karahan arasında olmuştu. Ayrıca, N. Menemencioğlu Mayısta Konferans için danışmalar amacıyla ilgili Devletlerin Başkentlerinde, özellikle Moskova’da Krestinski ile görüşmelerde bulunmuştur. Böylece Sovyetlerle tasarının ana çizgileri üzerinde bir anlaşmaya varıldığı izlenimi doğmuşsa da, Konferansın başlamasından birkaç gün önce, 20 Haziranda, Karahan’ın verdiği bir Notada²⁶, savaş gemilerinin geçiş rejimi konusunda Karadeniz kıyıdaşı Devletlere gerekli önceliği ve özel hakları tanımayan Türk tasarısı sert biçimde eleştirilmiş, bu davranışın “SSCB’ne karşı pek dostça olmadığı” belirtilmişti. An-

²⁵ D. A. Routh’un “The Montreux Convention” adlı incelemesi, Survey of International Affairs, London, 1936, s. 584-645.

²⁶ Notanın ve bu konuda gerek Moskova Büyükelçiliği, gerek Cenevre’de bulunan Aras ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki telgraf yazışmalarının metinleri için bknz. Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s. 46-50.

kara'da biraz hayret, biraz da kaygı uyandıran bu Nota üzerine Moskova Büyükelçisi Apaydın Sovyet Dışişleri ile, Cenevre'deki Aras da orada Litvinof ile görüşmeler yapmış ve işi açıklığa kavuşturmak istemişlerse de, 22 Haziranda başlayan Konferansta artık Türk-Sovyet işbirliğinin bozulduğu ortaya çıkacaktı.

Montreux Konferansının açılışında, Delegasyon Başkanlarının açış konuşmalarında²⁷, Türkiye'nin bu sorunu görüşmeler yolu ile çözümlenmek kararı özellikle övülmüştü. Denebilir ki, Atatürk Türkiyesi uluslararası alanda saygınlığının en yüksek noktasında idi.

Montreux'de, 23 Haziranda görüşülmeğe başlanan Türk tasarısı ve daha sonra onun değiştirilmiş bir biçimi olan İngiliz tasarısı üzerindeki tartışmalar, özellikle savaş gemilerinin geçiş rejimi konusunda Sovyetler Birliği ile İngiltere arasındaki çıkar ayrılıklarını ortaya koymuştu ki, bu durumda Aras başkanlığındaki Türk Delegasyonu, bir yandan Sovyetlerle dostluğun onarılmaz biçimde sarsılmamasına, öte yandan Türkiye'nin ulusal çıkarlarına ve güvenliğine en yakın tutum içindeki İngiltere ile gelişmekte olan işbirliğini korumağa özen gösteriyordu.

Konferansta, Türkiye için en önemli ve ivedi konu olan Boğazların askerselleştirilmesinde görüş birliği kolaylıkla elde edildiği gibi, uluslararası Boğazlar Komisyonunun görevlerinin Türk Hükümetine geçirilmesinde de, kısa bir duraksamadan sonra, anlaşmaya varılmıştı. Buna karşılık, savaş gemilerinin çeşitli durumlarda geçiş koşullarını saptamak kolay olmamıştı. Bu konuda bir yandan Türkiye'nin güvenlik kaygıları, öte yandan Litvinof'un ısrarla savunduğu Karadeniz kıyıdaşı Devletlerin hak üstünlüğü ve ona karşı İngiltere'nin korumak istediği eşitlik ve karşılıklı olma (réciprocité) ilkeleri arasında bir uzlaşma aranırken çetin tartışmalar çıkmıştı.

Özellikle, Türkiye'nin katılmadığı bir savaşta, Boğazların tüm savaşıyanların savaş gemilerine açık tutulmasını isteyen İngiltere'ye karşılık, Sovyetler Birliği, geçişin Karadeniz kıyıdaşı olmayanların savaş gemilerine yasaklanmasında ve, Sovyet - Fransız Paktı gibi M. C. çerçevesinde yapılan bir savunma bağıtı gereği, kendi gemilerine açık tutulmasında ısrar etmiş ve bunda Fransa ile Balkan Devletlerinin desteğini sağlamıştı. Sonunda, arada kalan Türkiye'yi

²⁷ Montreux Konferansı Belge ve Tutanakları.

de sıkıntıdan kurtarmak üzere, İngiliz Başdelegesi Lord Stanley – ki Konferansın ortalarında ayrılan Lord Stanhope’un yerine geçmişti– bir uzlaşma formülü bulmuş ve bunu Hükümetine kabul ettirmişti. Böylece, 19. Madde ile Boğazların, savaşta Milletler Cemiyeti Yasasından doğabilecek yükümlülükler (Md. 25) ve saldırıya uğramış bir Devlete, Türkiye’nin taraf olduğu bir Yardımlaşma Antlaşması uyarınca, yapılacak yardım durumu dışında, tüm savaş gemilerine kapalı tutulması öngörülmüştü. Türkiye “savaşan” ise (Md. 20) ya da kendisini yakın bir savaş tehlikesi içinde görüyorsa (Md. 21) savaş gemilerininin geçişi onun dediğine göre olacaktı.

20 Temmuz 1936 günü imzalanan Montreux Sözleşmesinden, Türkiye’den sonra en çok Sovyetler Birliğinin memnun olması gerekiyordu. Karadeniz kıyıdaşlarına tanınan üstün haklar, Boğazlar bölgesinin askerselleştirilmesi vb. bakımından bu belki böyle idi. Ancak, Sovyetler Birliği Türkiye’yi Konferansta daha çok İngilizlere yakın görmekten kaygılanmıştı. Türk Delegasyonu da Sovyetlerin beklenmedik biçimde çıkardığı zorluklardan yakınıyordu²⁸. Gerçekte, Türk tasarısı yerine İngiliz tasarısının ele alınışı, Ankara’da Karahan ile yapılan danışmalarda öngörülmeven noktaların Montreux’de ortaya çıkışı ve, bunların yanı sıra, Türk - İngiliz yakınlığının uyardığı sinirlilik Sovyetlerin tutumunu etkilemiş olabileceği söylenebilirdi. Her ne olursa olsun, Türk - Sovyet dostluğu Montreux’de az çok bir sarsıntı geçirirken, Türk - İngiliz dostluğu güçlenmiş bulunuyordu.

Fransa, müttefiki Sovyetler Birliği ile, dostu İngiltere arasında bir uzlaşmaya dayanan bu Sözleşmeden memnundu. Nitekim, Dışişleri Bakanı Delbos 23 Temmuzda Fransız Büyükelçiliklerine yolladığı bir yönergede²⁹ Sözleşme metnini gönderirken şöyle diyordu:

“...Konferans çok iyi biçimde sonuçlandı. Sonucun görüşmeler yolu ile elde edilmiş olması önemlidir. Bu, Milletler Cemiyetinin saygınlığını da

²⁸ Konferans sırasında Dışişleri Bakanına vekâlet eden Şükrü Saracoğlu sonradan (1947) yazdığı bir notta “Montreux’ye giderken hazırladığımız tasarı üzerinde Karahan’la anlaşmaya varmışken, orada buna en büyük itirazı Sovyetler yaptı, uzun tartışmalar oldu” demiştir. Aras da Montreux’den yolladığı bir telgrafta “... Rusların bize karşı tutumu çok olumsuzdu. Diyebilirim ki, bize tek zorluk çıkaran ve hiç beklemediğimiz noktalarda bile karşımıza dikilen Ruslardı” diye yazmıştı. Bknz. Montreux ve Savaş Öncesi Yılları s. 35.

²⁹ Documents Diplomatiques Français, Série III, Belge No. 95.

artırdı. Boğazların askerselleştirilmesi artık kaçınılmaz bir şeydi. Konferansta Fransız Delegeleri Paul - Boncour (M. C.'indeki Sürekli Delegesi) ve Ponsot (Ankara Büyükelçisi) uzlaştırıcı rol oynadılar ve İngiliz - Sovyet çatışmasını yumuşattılar. Burada Türk - İngiliz yakınlığının kimi kez Sovyet çıkarlarına ters düştüğü görüldü.

“...En olumlu sonucu, kimi ödünler vermesine karşın, Türkiye sağladı. Türkler bir yandan Rus işbirliğine dayanarak istediği değişiklik için ağır basarken ve İngiltere ile eşit koşullar içinde konuşabilirken, öte yandan İngiltere'nin desteği ile Rusya'ya karşı oldukça bağımsız davrandılar”.

Konferansa katılmayan İtalya, Türkiye'nin Boğazların askerselleştirilmesiyle güçlenmesinden ve İngilizlere yaklaşmasından kuşkusuz memnun kalmamıştı. Ancak Akdeniz'deki İngiliz üstünlüğünü tanımaktan başka çaresi yoktu ve 2 Mayıs 1938'de Montreux Sözleşmesine katılacaktı.

Almanya'ya gelince: Lozan imzacılarından olmadığı için, Amerika B. D. gibi, o da Konferansa çağrılmamıştı. Ancak, kendisi için stratejik önemi olan bu konuya büyük ilgi gösteriyordu. Türkiye Hükümeti bunu bildiği için 11 Nisan notasının bir örneğini, Ankara Büyükelçisi Keller'e vermişti. Ayrıca N. Menemencioğlu Konferanstan önce Avrupa'da ilgili Devletlerle yaptığı danışmalar sırasında Berlin'e gitmiş, Dışişleri Bakanı Von Neurath ile konuyu görüşmüştü. Almanlar Boğazların askerselleştirilmesini haklı bulmuş, ancak imzalanılan Sözleşmede Sovyetler Birliğinin sağladığı olanaklardan kaygı duymuşlardı³⁰.

Neurath, konuyu Hitler ile görüştüktan sonra, Büyükelçi Keller'e 22 Temmuzda yolladığı bir telgrafta şöyle diyordu:

“Şimdiki Sözleşme nedeniyle bir protestoya ya da çekinceye gerek görmüyoruz. Ancak, Türklerle temaslarınızda Sözleşme koşullarını ve Türkiye'nin davranışını (yeterince danışma yapılmaması anlamına) dostça görmediğimizi duyurmalı ve bundan böyle onların bizim görüşümüzü almalarını istemeliyiz”.

Keller'in 28 Temmuzda Bakanlığına gönderdiği bir telgrafta Montreux sonrası Türkiye'nin durumu konusundaki değerlendirmesinin kimi bölümlerini aşağıya aktarıyoruz:

³⁰ Almanya ile bu temaslara ilişkin diplomatik belgeler için bkz. Documents on German Foreign Policy, Belge No. 277, 328, 396, 400, 462, 464, 468, 481, 483.

“...Boğazları silâhlandırılan Türkiye, dünya politikasında Müttefikler için önemli bir hareket noktası durumuna gelmiş, askersel ağırlığı olan bir Devlet (Military Power factor) olmuş, prestiji artmıştır. Avrupalılığını da kanıtlamıştır... Rusya karşısında artık güçsüz bir ortak değildir. Rusya, Montreux'den kazançlı çıkmış da olsa, Türkiye ile bağları gevşemiştir. Nitekim, Türkiye Montreux'de Sovyet - Fransız Paktı yararına yükümler üstlenmeğe yanaşmamıştır. Sanırım, Konferans kapanırken yapılan konuşmalarda Litvinof, Aras'a teşekkür etmeyen tek Başdelege olmuştur. Karahan Dışişleri Bakan Vekili Ş. Saraçoğlu'na bir kutlama teli yollamış ise de, Aras'ın dönüşünü beklemeden Moskova'ya gitmesi gözden kaçmamıştır.

“...Türkiye, İtalya'nın genişleme emellerine karşı Rusya'dan askersel bir yardım bekleyemez. Üstelik bir Rus - İtalyan yaklaşması olasılığından da kuşkuluyor. O nedenle, kendisini İngiltere'nin kollarına atıyor. İngiltere de Türkiye'ye (Doğu Akdenizde) bir dayanak noktası (point d'appui) olarak gereksinim duyuyor. Çünkü Türkiye Boğazları silâhlandırmakla güçlenmektedir”.

Balkan Devletleri de Sözleşmeden memnun kalmışlardı.

* * *

MOSKOVA'NIN BOĞAZLARIN ORTAKLAŞA SAVUNULMASI ÖNERİSİ VE TÜRK - SOVYET İTTİFAK GÖRÜŞMELERİ: Haziran - Kasım 1936

Montreux Konferansının açılışının ertesi günü, 23 Haziran 1936'da, Aras Litvinof ile yaptığı konuşmasını Ankaraya şöylece bildiriyordu³¹:

“Litvinof, Boğazların savunması için bir ittifakı nasıl karşıladığımı sorunca, genel kapsamlı ve M. C. ilkeleri çerçevesinde bir ittifaktan daha önce sözettiğimi, ancak yalnız Boğazlarla ilgili bir ittifakı anlayamadığımı söyledim. Biraz açıklayarak “örneğin tahkimat ve silâhlandırmada yardım etmek gibi”, dedi ve hemen Almanları işe (tahkimata) karıştırmamak gerektiğini belirtti. Önerisini hemen reddetmemiş olmak için, bunu aramızda geçmiş akademik bir görüşme niteliğinde Ankara'ya iletteceğimi söyledim”.

Bu öneri üzerine, Dışişleri Bakanlığından Aras'a gönderilen telgrafta şu bildirilmişti:

³¹ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973, s. 131-132.

“Litvinof’un Boğazların savunma ve tahkimine bağlı ittifak önerisini anlamak olanaksızdır. Sonra böylesine önemli bir önerinin görüşme yeri, Montreux olamaz... Eğer öneri ciddi ise Ankara’da görüşürüz”.

Aras, 25 Haziranda Litvinof ile yeniden görüşerek, Ankara’nın düşüncesini kendisine iletmış ve Ankara’ya durumu şöylece bildirmiştir:

“... Türk Hükümetinin bundan birşey anlamadığını, kapsamını öğrenmek istediğini söyledim. Bana, bu konuda daha çok bizim bir düşünce süremizi bekleediklerini bildirince, hayretimi saklamadım. Bunun üzerine, Karahan’dan aldığı bir teli okuyarak, böyle birşeyin bir ara benimle Büyükelçileri arasında sözkonusu edildiğini belirtti. Karşılık olarak, Karahan’a “aramızda bir yardımlaşma paktı olmadığına göre, Boğazları birlikte savunacak değiliz” yolundaki bir sözümün yanlış anlaşıldığını söyledim. Litvinof bunun üzerine, Boğazları nasıl tahkim edeceğimizi sorup tahkimatın yapımına yardım edebileceklerini söyledi”.

Bu sondajından anlaşıldığına göre, Sovyet Hükümeti şimdilik İtalya’ya karşı Türkiye ile yardımlaşma Paktına yanaşmaksızın, yalnızca Boğazların ortaklaşa savunmasını sağlamağı düşünmekte, fazla hevesli görünmemek için de, önerinin Türkiye’den gelmesini beklemektedir.

Aras, gene 25 Haziran’da Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu ve ayrıca Litvinof ile yaptığı görüşmeler üzerine, Ankara’ya gönderdiği telgrafta şunları bildiriyordu³²:

“Titulescu, Karadeniz kıyıdaş Devletleri arasında bir pakt yapalım, dedi ve bu işi Moskova’ya sorduğunu açıkladı. Ben de, Türkiye’nin bölgesel paktları iyi karşıladığımı, bir Karadeniz Paktı işinin niteliğini bilmediğimi, Litvinof’dan bir yanıt gelirse Ankara’ya soracağımı söyledim.

“... Litvinof’a bu pakt işini sorunca, Titulescu’nun bundan sözettiğini, böyle bir pakt ile deniz sınırlarımız için birbirimize güvence vermemizin düşünüleceğini, buna Bulgaristan’ın da katılabileceğini, konuyu Moskova’ya olumlu biçimde yansıttığını söyledi”.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında zaten 1925 Saldırmazlık Paktı bulunduğu ve İtalya Karadenizde saldırıya geçemeyeceğine göre, “Karadeniz sınırlarının güvencesi için” bir paktın anlamı Ankara’da anlaşılammış, kuşku ile karşılanmıştı. Türkiye’nin istediği

³² Ibid, 73-74.

sey genel nitelikte bir savunma paktı idi. Nitekim Başbakan İnönü, Montreux Konferansı yapılırken ve Türk - İngiliz Akdeniz İttifakının sonu yaklaşırken, Aras'a 12 Temmuz 1936'da yolladığı bir telgrafta şöyle diyordu³³:

"...Türkiye'nin en önemli ve belki bugün için tek sorunu Akdenizin güvenliği ve İtalya'nın hırsıdır. İlerde, belki de yakın olan bir dünya savaşında, İtalya'nın hangi grupta yer alacağı belli değildir... İtalya tarafsız kalırsa biz de kesinlikle tarafsız kalmalıyız. İtalya savaşa girerse, gene tarafsız kalıp kuvvetlerimizi elde tutmak yararlı olur. Eğer İtalya'ya karşı güvenliğimiz için İngilizler ya da Ruslarla şimdiden uzun süreli bir bağıtımız olsaydı, bu hazır ve etkin güvence karşılığında, onların gelecekteki büyük savaşta alacakları risklere katılabilirdik. Oysa, Rusya ve Fransa, İtalya'yı gücendirmemek için, bizimle en basit anlaşmalardan kaçındığı gibi, İngiltere de kendi istediği zaman kullanmak üzere bu olanağı elinde tutarak, Türkiye için bir yükümlülük altına girmek istemiyor".

Aras, Montreux Konferansı 20 Temmuzda sona ererken Litvinof ile yaptığı konuşmayı Ankara'ya şöyle bildiriyordu³⁴.

"...Litvinof Moskova'ya döner dönmez iki ülke arasında yeniden canlanan dostluğu güçlendirmek üzere birşey düşünüp bildireceğini söyledi. Montreux Sözleşmesine Alman basınının olumsuz tepki göstermesinden memnundu. Boğazları ortaklaşa silâhlendirmek ya da Türkiye'yi karşılığı olmadan, istediği cepheye sürüklemek düşüncesinden vazgeçmiştir".

Litvinof dönüş yolu üzerinde görüştüğü Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Apaydın'a:

"...Türkiye'nin izlediği politikayı anlayamıyorum. Karadeniz ve Boğazların güvenliği için, Bulgaristan'ın da imzasına açık tutulacak bir pakt önerisini kabul etmiyor" diyor ve Moskova'da gene görüşeceklerini söylüyordu.

Türk Hükümetinin bu arada Almanya ile iyi ilişkileri korumak istediği ve ona karşı yükümlülük almaktan çekindiği anlaşılıyordu. Nitekim, Ankara'daki Alman Büyükelçisi Keller, Aras ile 28 Temmuzda yaptığı bir görüşme üzerine, Berlin'e gönderdiği raporda³⁵ şöyle diyordu:

³³ Ibid, 54.

³⁴ Bu ve bundan sonraki belgeler için gene Montreux ve Savaş Öncesi Yılları adlı Kitabın "Montreux Müzakereleri esnasında ve sonrasında Türk - Sovyet İttifak Andlaşması Görüşmeleri" bölümüne (s. 131-150) bakılması.

³⁵ Documents on German Foreign Policy, Seri C, C. V, Belge No. 483.

“...Aras, Türkiye'nin Fransız - Sovyet İttifakına koşut bir Pakt girişiminde bulunmayacağını, ancak karşı taraf (Fransaya da Sovyetler Birliği anlamına) bir Pakt önerisinde bulunursa bunu inceleyeceğini, her durumda Almanya ile ilişkilerin gözönünde tutulacağını bildirdi”.

Moskova'da Apaydın, Litvinof dinlenmeğe çıktığı için, Dışişlerinde onun Yardımcısı Stamanyakof ile görüşebiliyor ve Ankara'ya şunları bildiriyordu:

“Benim anladığıma göre, İtalya'ya karşı duyarlılığımızı okşayarak, yardımlaşma önerisinin bizden gelmesini bekliyorlar. Montreux Sözleşmesi varken, Türkiye olmadan ne Sovyet - Fransız ne de Romen - Fransız Pakti işleyemez. O nedenle sıkışık durumdadırlar. Bizim Almanya'ya karşı herhangi bir tertibe girmemiz söz konusu olamaz. Kaldı ki, Sovyetler Birliği ve Karadeniz Devletleriyle yapılacak bir pakt bizi Akdenizde İtalyan saldırısına karşı koruyamaz”.

Aras, Büyükelçiye (Temmuz sonları) verdiği yanıtta, Hükümetin Boğazları Sovyetlerin yardımı ile silâhlandırmak yolundaki önerisini olumsuz karşıladığını, bu işi, her Devlet gibi, Türkiye'nin kendisinin yapacağını belirterek şöyle diyordu:

“...Dışarıdan alınacak topların siparişini Ruslara vermekten memnuluk duyacaktık. Ancak, kendi silâhlanma işiyle uğraşırken, böyle çok büyük topları az zamanda bizim için yapabilme olanakları nasıl olur, bu bir. Kaldı ki, bizim 2 milyon Dolarlık kredi istemimizi karşılayamamışlarken, şimdi 15-20 milyon Dolarlık krediyi gerektirecek bir siparişin zorluğu ortadadır. Görülüyor ki, Boğazların tahkimatı siyasal bir konu değildir.

“...Karadeniz Paktının Türkiye'ye yararlı bir yanını göremedik. Biz Sovyetler Birliğine genel nitelikte bir savunma ittifakı yapılmasını eskiden önermiştik. Moskova uygun görmedi. Biz de artık üzerinde durmak istemedik. Boğazların ortaklaşa savunmasına gelince, Türkiye'nin denizlerden saldırıya açık yanı yalnız Boğazlar değildir. Kaldı ki, silâhlandırıldıktan sonra en çok kaygı verici bölge Boğazlar olamaz.

“...Bir ittifak konusunda, Türkiye'nin Akdeniz'den uğrayacağı bir saldırıya karşı Sovyetlerin Akdenize kuvvet yollayıp yollamayacaklarını bilmek bizim için bir temel ilke niteliğindedir. Eğer bunu kabul ederlerse, yapılacak bir bağitta Sovyetler Birliğine saldıran bir Devletin araçlarını Boğazlardan Karadenize geçirmemeyi yükümlenebiliriz. Onlar da Akdenizde Türkiye'ye bir saldırı durumunda, Türkiye'nin istemi üzerine, en az düzeyi

önceden saptanacak donanma ve hava kuvvetleriyle, ivedilikle Türkiye'nin yardımına gelmeyi üstlenmelidir. Uygulamaya ilişkin ayrıntıları Genel Kurmaylar düzenler. Bunlar benim kişisel düşüncemdir. Siz de kendi görüşünüz gibi Litvinof'a bildirebilirsiniz. Eğer Litvinof, Sovyetler Birliği'ne karşı bir saldırganı Boğazlardan geçirmemek konusunda, "bu zaten Türkiye'nin yeni Boğazlar Sözleşmesinden doğan bir yükümlülüğüdür" yanıtını verirse, siz de ona "Türkiye'nin buna karşılık istediği yükümlülük de Sovyetler Birliği ile aramızda yürürlükte bulunan Paris Antlaşmasına (1925 Saldırmazlık Paketi) ekli Çiçer'in Mektubunun³⁶ bir gereğidir" diyebilirsiniz".

Bu yönerge üzerine, Apaydın'ın yeniden görüştüğü Staman-yakof, konunun 15 Ağustosun sonra Hükümetince ele alınacağını söylemiş, bu arada Boğazların tahkimi işine değinmiş ve Türkiye'nin Çekoslovakya'dan başka Almanya'ya sipariş verip vermediğini öğrenme isterken "ümit ederim ki Türkiye Almanya yerine siparişi bize verir" demişti. Apaydın da 10 milyon Dolarlık bir silâh siparişinin Sovyetlerce zamanında yapılabileceğinden duyduğu kuşkuyu belirtmiş ve tahkimat işinin siyasal bir konu olmadığını söylemişti.

Böylece Türk - Sovyet ilişkilerinde duraklama başladığı sırada, Türk - İngiliz dostluğunun gelişmekte olduğu tüm dünyanın gözleri önündeydi. Bu arada İngiltere Kralı VIII. Edward'ın, Mme Simpson ile birlikte, Akdenizde yaptığı deniz gezisi sırasında Atatürk'ün çağrılısı olarak 4 Eylülde İstanbul'a gelmesi ve büyük dostluk görmesi İngiliz basınında Türkiye ve Atatürk için övücü yazılar çıkmasına vesile olmuştu.

Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumunu etkileyen önemli bir gelişme, 18 Temmuzda başlayan İspanya iç savaşına bir kaç hafta sonra İtalya ve Almanya'nın isyancı Franco liderliğindeki kuvvetlerin yanısıra karışmaları ve Ekimde Alman - İtalyan yaklaşmasının gerçekleşmesi - ki Mussolini 1 Kasım'da Roma - Berlin Mihverini

³⁶ 1925 Türk - Sovyet Saldırmazlık Paktına ekli bir Mektup açıklanmış değildir. Andlaşmaya ekli 3 Protokolün de böyle bir yardım vaadıyla ilgisi yoktur. Gizli tutulduğu anlaşılan bu Mektubun, Moskova Büyükelçimizle Ankara arasındaki yazışmalara bakılırsa, Türkiye'nin bir saldırıya uğraması durumunda Sovyetler Birliğinin ona tek yanlı yardım vaadini içeren bir belge olduğu anlaşılmaktadır. 1925 Paktının, Türkiye'nin İngiltere ile Musul anlaşmazlığının sürdüğü ve İtalya'nın İngiltere'yi destekleyip Türkiye'yi tehdit ettiği bir sırada yapıldığı düşünülürse, böyle bir Mektubun önemi anlaşılır. Mektubun Arşivlerimizden araştırılıp ortaya çıkarılması Türk diplomasi tarihi bakımından önemli bir hizmet olacaktır.

açıklayacaktır – olmuştur. Artık İtalya Almanya ile bir ittifaka yöneldiğine göre, Sovyetlerin ona karşı Türkiye için yükümlülük altına girmesine engel kalmıyordu. Başka deyişle, Türkiye'nin istediği üzere, onunla bir yardımlaşma paktı yaparak olası bir savaşta Ankara'yı kendine bağlı tutmakta yararı vardı.

Ekim başlarında M. C. Genel Kurulunun toplantıları sırasında Litvinof, Aras ile görüşmelerinde, her şeyden önce Türkiye'nin, İngiltere ile yakınlık düzeyini öğrenmeğe çalışmıştı. Bu arada, Türkiye'nin Almanya ve Japonya ile olağan siyasal ilişkilerinin ve ticaretinin ötesinde ilişkiler kurmaktan kaçınmasını ümit ettiklerini, Türk - Sovyet dostluğunda bir soğukluk olmadığını etrafa göstermek gerektiğini bildirmişti. Litvinof, Almanya'nın Çekoslovakya'da bir darbe yapabileceğini, bundan da bir savaşın çıkabileceğini, Hitler'in Çekoslovakya'dan sonra Romanya üzerinden Sovyetler Birliğine saldırabileceğini söyleyerek "aramızda ne yapabiliriz" diye sorunca, Aras, "Türkiye Akdenizde bir saldırıya uğraması durumunda Sovyetler Birliğinin yükümlülük üstlenip üstlenmeyeceğini" öğrenmek istemişti. Litvinof buna olumlu tepki göstererek, genel bir yardımlaşma (Assistance Mutuelle) antlaşması yapılabileceğini bildirmişti. Aras'ın Litvinof ile bu görüşmesiyle ilgili raporu 5 Ekimde Ankara'ya gelmişti. Aras raporunda, Moskova Büyükelçisine verilen yönerge çerçevesinde görüşlerini Litvinof'a açıkladığını yazıyor ve şunları belirtiyordu:

"...Litvinof, örneğin Almanlar Romanya üzerinden saldırırsa Türkiye'nin yardım edebileceğini söyledi. Ben bunun Karadenizden ayrı bir konu olduğunu, Romanya'ya ordu gönderemeyeceğimizi, ancak Boğazlardan Alman donanmasını geçirmemekle Türkiye'nin en iyi yardımı yapmış olacağını anlattım. Litvinof görüşümüzü bir kâğıda dökmemi isteyip bunu Moskova'da, inceleyebileceklerini bildirince, Hükümetimle temas edip Moskova Büyükelçiliğimize yönerge vereceğimi söyledim".

Aras, raporunda şu sonucu Hükümetin onayına sunuyordu:

"Saldırıya girişmiş bir savaşan Devletin gemilerinin Boğazlardan, geçişinin yasaklanması yükümü karşılığında, Türkiye'nin Akdenizde bir saldırıya uğraması durumunda Sovyetlerin Karadeniz Donanmasını ve şu kadar hava kuvvetini Türkiye'nin yardımına ayırması yükümünü üstlenmesi fikrini zaten Büyük Şefimiz (Atatürk) onaylamış olduğuna göre, bunun ortadaki Antlaşmalara (1925 Antlaşması) bağlı olarak ya da uygun başka

bir formülle Ankara'da düzenlenmesini önerirken, kişisel niteliğini koruyarak Litvinof'a verilmek üzere, Fransızca bir metin yollamamızı rica ederim".

Bu rapor üzerine, İnönü, Atatürk ile görüştüktan sonra, Cenevre'de bulunan Aras'a ve Moskova Büyükelçiliğine yolladığı telgraflarda, işin çok önemli olduğunu, bunu Hükümeti toplayıp görüşmek, ayrıca Genelkurmay Başkanı Çakmak'ın görüşünü almak gerektiğini, ancak ne olursa olsun, Sovyetlere yazılı bir belge verilmesinin uygun görülmediğini bildirmiş ve şunları eklemiştir:

"Sovyet dostluğu bizim için temelli bir politikadır. Biz hiç bir durumda aramızdaki güvenin bozulmasını istemedik. Eksiklik ve haksız yere kuşku gösteren, elinden gelebilecek basit davranışlarda ihmali olan Sovyetlerdir.

"...Litvinof'un yaklaşımını iyi karşıladık. Hemen kesin bir tutum içinde olamamızın nedeni şudur: Avrupa sorunlarında altından kalkamayacağımız yükümlülük ve olasılıklarla karşılaşmaktan ve hiç hazırlık yapılmadan ekonomik ilişkilerimizi felce uğratmaktan sakınıyoruz. Başka bir neden yoktur. Bunları Litvinof'a anlatabilirsiniz. Bu telgrafı Atatürk onaylamıştır".

Türk Hükümeti acele etmemiş, bir yandan askersel açıdan Mareşalin görüşünü almış, öte yandan özellikle İngiltere ile danışmak istemiştir.

Mareşal Çakmak'ın Litvinof'un önerileri konusunda, 6 Ekimde İnönü'ye bildirdiği görüş şudur:

"Almanlar düşman olarak Romanya'ya girer de, Bulgaristan da Almanya'nın yanında savaşa katılırsa, Balkan Pakti gereğince Bulgaristan'a karşı savaşa girebiliriz. Almanlar Romanya'ya dost olarak girerse Bulgarları ihmal ederek, Almanya'ya karşı savaşa girmemiz söz konusu olamaz.

"Boğazları Almanlara kapatmamız Ruslar için en önemli yardımdır. Akdenizde bize bir saldırıda, onların da bize yardım etmesi uygun olur. Yardım için deniz kuvveti olarak, 6 denizaltı, 2 kruvazör, 4 muhrip, 500 mayın, 1 mazot gemisi ile yeterince benzin ve mazot gereklidir. Hava kuvveti olarak, 100 bombardıman uçağı ile 100 av uçağı, ayrıca 100 tank ile gazlı mermi vb. gereçler".

Bu arada, Aras Cenevre'de Litvinof' ile görüşüp "Hükümetlerin durumu özgürce inceleyerek iki taraf için olanaklı en iyi formülü bulması", ilkesi üzerinde anlaşmıştır.

Aras, öte yandan, Ekim ortalarında Cenevre'de Anthony Eden'e görüşmelerden gizlice bilgi vermiş ve görüşünü sormuştur. Eden biraz düşünüp yanıtını bildireceğini söylemiştir. Aras Dışişlerine raporunda, Fransa'ya dinlenmeye giden Eden'in, Cenevre'de Lord Cranborne aracılığı ile, kendisine ilk tepkilerini bildirdiğini yazarak şunları eklemiştir:

*"...İngilizler yeterince incelemeyi henüz yapamamışlar, itiraz etme-
mekle birlikte, ilk bakışta Boğazlar sorunu henüz çözümlenmişken, böyle
bir Türk - Sovyet antlaşmasında acele edilmesi durumunda, Avrupanın kimi
büyük Devletlerinin (Almanya ve İtalya sözkonusu olabilir) tepkisinin ne
olacağını kestiremiyorlar. Kesin yanıtlarını ayrıca bildirecekler"*.

İngiliz Hükümeti kesin yanıtını Londra Büyükelçilerimize Okyar'a bildirmekte gecikmemiştir. Ekim ortalarında alındığı anlaşılan bir muhtırada şöyle denilmektedir:

*"Böyle bir antlaşma ya Montreux Sözleşmesi ötesinde Ruslara bir yarar
sağlayacak ya da sözleşme kapsamını aşmayacaktır. Eğer Sözleşmeyi değiştirici
nitelik taşırsa, bu öteki Devletlerin itirazlarını doğuracağından, tehlikelidir. Eğer
Sözleşme çerçevesini aşmayacaksa bir anlamı yok demektir ki, Rusların Ak-
denizde Türkiye'ye yardım vaadinde bulunmaları beklenemez. Tasarının
kimisi hükümlerinin geniş biçimde yorumu ile tasarımı Montreux çerçevesine
sokmak da tehlikeli olacaktır. Türkiye'nin Rusya ile askersel bir ittifakını
gerektirecek böyle bir tasarı, Türkiye'nin Avrupa'da oluşum içindeki cephe-
lerden birine bağlanması sonucuna varacaktır. Oysa, Türkiye'nin bugünkü
gücü, hiç bir tarafa bağlı olmayarak Akdenizde bağlantısız durumda bulunma-
sından, barış ve istikrar için önemli bir öge olmasından doğmaktadır. Akde-
nizde Türkiye için olası her tehlikeyi karşılamak üzere Ruslarla bir ittifak,
tehlikeyi azaltmayıp artıracaktır. Böyle bir ittifak, Rus kuvvetlerinin Akde-
nize sarkması demektir ki, Türkiye'nin düşündüğü tehlike daha da somut
bir biçim alabilir. Oysa, Türkiye bugün bağlantısız olarak, Akdenizde İngil-
tere açısından daha iyi bir durumdadır. Zaten Akdenizde Türkiye'ye karşı
bir saldırı büyük karışıklıklar doğurur. O nedenle Türkiye'nin hiç bir tarafa
bağlı kalmaması kendi güvenliği için daha sağlıklıdır. Kuşkusuz İngiltere,
Türkiye'yi istediği kombinezonu yapmaktan alıkoymak için değil, Aras'ın
sorusunu yanıtlamak üzere, Türk - İngiliz karşılıklı çıkarlarına en uygun
olan yolu bildirmeye bir dostluk görevi saymaktadır."*

Görülüyor ki, Avrupa'da henüz paktlar dışında kalmakta olan İngiltere Türkiye'nin Sovyetlere bağımlı duruma gelmesini istemiyor,

ayrıca İtalya'nın saldırıya kalkamayacağını belirtirken, zaten böyle bir durumda İngiltere'nin ilgisiz kalamayacağını hissettirmiş oluyordu.

İngiliz görüşü Ankara'yı etkilemişti. Nitekim, İnönü Ekim ortalarında Apaydın'a yolladığı yönergede, Türkiye'nin Sovyetlerle içtenlikle dostluk istediğini belirttikten sonra, Büyükelçinin kişisel bilgisi için, şunları bildiriyordu:

“...Genel ve kesin bir yardımlaşma pakti yapmağa olanak olup olmadığına duraksama içindeyiz. O nedenle, temaslarınızda ihtiyatlı olun. Bugün ekonomik ilişkilerimiz Alman pazarına bağlıdır. Ticaretimiz çok sarsılmamalı. Onu çeşitlendirmek zaman alır. Öte yandan, Avrupa'daki durumun bizi zamandan önce savaşa sürüklemesinden sakınıyoruz. Bir de üstleneceğimiz yükümlülüklerin Montreux Sözleşmesiyle bağdaşıp bağdaşmayacağı sözkonusudur. Akdeniz Devletlerinin bir Türk - Sovyet cephesine karşı çıkmaları olasılığı da vardır ki, bundan daha çok zarar görürüz”.

19 Ekimde Litvinof ile görüşen Apaydın telgrafında şunları yazıyordu:

“...Litvinof dedi ki: Öyle anlıyorum ki, siz bizimle birşey yapmak istemiyorsunuz. Anlaşılan bir Devletin (İngiltere) onayına bağlı kalıyorsunuz.

“...Ben de kendisine geniş bir yükümlülük için iyi düşünmek gerektiğini, her durumda dostumuz Sovyetler Birliğine karşı, ne pahasına olursa olsun, bir tertibe girmeyeceğimizi bildirdim. Litvinof, Aras'tan istediği kâğıdın verilmemesini belirterek “Montreux Sözleşmesine karşı Boğazları geçmek isteyen savaş gemilerine zaten karşı koymak yükümlülüğü altındasınız. O zaman Akdenizde bir saldırı olasılığına karşı bizden neyin karşılığında yardım istiyorsunuz” deyince, ben “Boğazların savunması bize düştüğü ölçüde, Türkiye'ye saldırı durumunda Çiçerin'in Mektubu uyarınca yardım da size düşer” dedim. Litvinof Mektubun Rusça metnini eline alıp “bu birşey ifade eder mi?” dedi. Ben de “Çiçerin'in Mektubu tek taraflıdır, gerçi metin iki taraf arasındaki ilişkilerde Moskova Antlaşmasınının (1921) ruhu egemen olacak diyorsa da, Çiçerin bu Mektupla yalnız kendi ülkesini bağlamıştır” dedim. Pek anlamadığını söyleyip Aras'dan öneri gelirse bildirmemi istedi”.

Apaydın'ın konuda Stamanyakof ve Litvinof ile yaptığı görüşmeler Ankara'da incelenmiştir. Ankara Sovyetlerle artık Pakt görüşmelerine son verilmesi kararındadır. Nitekim, Aras'ın 24 Ekimde Apaydın'a yolladığı telgrafta, Sovyetlerle ilişkilerimizde başka Devletin onayını almanın sözkonusu olmadığı, ittifak düşüncesinin Lit-

vinof'un ilişkileri canlandırmak isteğiyle ortaya çıktığı, ancak ortadaki bağitlarımızın şimdilik yeterli olduğu, bu konuda yapacak birşey bulunmadığı, her iki Devletin de yakın bir saldırı tehlikesi karşısında olmadığı, bu arada Montreux'nün 19. Maddesinde yabancı gemilerin geçişinin yasaklanmış olması ile Çiçerin'in Mektubundaki Sovyetler Birliğinin bize yardım vaadi karşılaştırarak bir dostluk konusu arandığı, Litvinof'un ise bunlar arasında koşut bir durum görmediği, dün konunun Hükümetçe inceden inceye görüşüldüğü Montreux'nün iki ülkenin çıkarlarını yeterince koruduğu görülerek, yeni bir bağitle onun ötesine geçmenin sakıncalar yaratabileceği kanısına varıldığı, kaldı ki Sözleşmenin onay işlemlerinin bitmediği ve İtalya'nın da ona katılması ümit edildiği belirtilmekte ve:

"...Boğazlar Sovyetlere karşı saldırı yolu olamaz. Gerektiğinde görevimizi yaparken öteki ilgililerin bize yardım etmesi doğaldır. Böyle birşey görüşme ve yüküm konusu bile olamaz. Çiçerin'in Mektubunun tek yanlı kapsamının yorumunu, uygulama zamanında Sovyetlere bırakıyoruz... Sovyetlerle şu sırada dostluğumuzun, karşılıklı açıklamalarla, ortaya konulmasını temenni ediyoruz".

Apaydın Litvinof'u görerak (Ekim sonları) Türkiye'nin bu kararını bildirmiştir. Ankara'ya gönderdiği rapordan anlaşıldığına göre, Sovyetlere karşı bir saldırı durumunda, Türkiye Boğazlarda görevini yaparken ilgili Devletlerin yardımı konusuna değinildiğinde, Litvinof "demek Boğazların savunulmasında yardımı doğal görüyorsunuz" demiş ve bir yardımlaşma paktından Türkiye'nin vazgeçtiğini belirtilirken de, Türkiyenin politikasında yeni bir doğrultu (orientation) olduğunu söylemiştir. Apaydın, raporunda şunları ekliyordu:

"Anladığım, Litvinof bir Pakt yapılmadığından üzgün. Ancak, bizim, bir fırsat çıkınca, Türk - Sovyet dostluğu yararına bir açıklama yapmak niyetimizden memnun göründü".

Türk - Sovyet dostluğunu belirtmek üzere Moskova'ya vaadedilen ilk açıklama Atatürk'ün T. B. M. M. açış konuşmasında Boğazlara ilişkin paragrafta yer almıştı. Türkiye bu konuda başka fırsatları da kollayacaktı.

Türk - Sovyet Paktı görüşmelerine son verilmesi Londra Büyükelçisi Okyar'a bildirilmiştir. Okyar, İngiliz Dışişleri Müsteşarı ile görüşünce (Kasım başları) Ankara'ya yolladığı telgrafta, Müsteşarın İngiltere'nin Akdenizdeki çıkarlarına değindikten sonra, Türk ve

İngiliz çıkarlarının koşut durumu nedeniyle, iki ülkenin anlaşması ve beraber yürümesi gerektiği üzerinde durduğunu bildirmiştir.

Öte yandan, İnönü 7 Kasımda Sovyet Büyükelçiliği resepsiyonunda Karahan ile görüştüğünde Pakt konusuna değinilmiştir. Karahan "İngilizler size paktın tehlikeli olacağını söyleyip yapmayın demişler. Siz de onları dinlediniz. Bunu bize güvenilir bir ajanımız da doğruladı" demiş sonra da, Atatürk ile Stalin arasında bir görüşme hazırlayıp tüm yanlış anlaşmalara son verilmesinin yararını belirtmiştir.

12 Kasımda İnönü'yü ziyaret eden Karahan, Sovyetlerin kırınglığının bir ittifak antlaşmasının suya düşmesinden çok, Türkiye'nin bundan İngilizlere bilgi vermesinden ve onların nasihatı ile antlaşmadan vazgeçmesinden doğduğunu söylemiş, İnönü ise Aras'ın bu konuda araştırma niteliğinde görüşmeler yaptığını, antlaşmadan İngiliz önerisi sonucu vazgeçildiğini söylemenin haksızlık olacağını bildirmişti. Karahan, İngiltere'nin Türkiye'ye içtenlikle dost olamayacağını ve bir tehlike çıktığında yardım yapmayacağını söylemiş, İnönü de Türkiye'nin Sovyet dostluğuna verdiği öneme karşılık son yıllarda Sovyetler Birliğinin Türkiye'yi ihmal ettiğini, bununla birlikte bu dostluğun korunması gerektiğini bildirmiştir. Büyükelçi, Atatürk ve Stalin'in buluşmasına yeniden değinince, İnönü bunun nesil gerçekleşebileceğini anlayamadığını söylemiştir.

Görülüyor ki, Sovyetler Birliği 1936 yazında Boğazların ortaklaşa savunması için bir öneride bulunmuşsa da, Türkiye bunu kabul etmemiş; Sovyetler de Türkiye'nin istediği biçimde bir yardımlaşma Paktına yanaşmamıştır. Ancak, İtalya, İspanya iç savaşına karışıp Almanya ile işbirliği içine girince, Moskova geniş kapsamlı (hem İtalya hem de Almanya saldırısına karşı) bir yardımlaşma Paktı önermiş, oysa bu kez Türkiye -Londra'nın da etkisiyle- buna yanaşmayıp İngiltere'nin izinden gitmeği yeğ tutmuş, ancak Sovyetler Birliği ile de dostluğu korumak istemiştir. Buna karşılık, Moskova da Türkiye'yi dost bir komşu durumunda tutmakta yarar görmüştür. Çünkü, Türkiye'nin İngiltere'ye kayması onu kendisine bağlantılı bir komşu durumundan çıkarmış olsa da, bu tehlikeli sayılamazdı. Oysa, Türkiye'ye karşı o nedenle düşmanca bir politika izlemek Ankara Hükümetini Almanya'ya yaklaştırması olasılığını ortaya çıkarabilirdi ki, böyle bir durum Sovyetler Birliğinin güvenliği için bir tehlike yaratabilirdi.

1937 yılında Aras, Türk - Sovyet dostluğunu göstermek için, Moskova'yı ziyaret edecekti. Ancak Türk Hükümeti Atatürk ile Stalin'in buluşması önerisi üzerinde durmayacaktır.

* * *

İSPANYA İÇSAVAŞININ AKDENİZ'DE YARATTIĞI GERGİNLİKLER VE NYON ANLAŞMASI: Temmuz 1936 - Eylül 1937

İspanya'da 1936 Şubatında yapılan seçimler üzerine bir Halk Cephesi Hükümeti kurulmuştu. Bunun ordu, kilise ve sağcı politikacılarda uyandırdığı tepki ülkeyi 18 Temmuzda başlayıp 1939'da sona erecek olan bir içsavaşa sürükleyecekti. Çatışmaların başlangıcından birkaç hafta sonra İtalya, Portekiz ve Almanya'nın General Franco liderliğindeki isyancılara yardıma girişmesi, buna karşılık Sovyetler Birliğinin de Madrid Hükümetine yardımda bulunması bu olguyu hızla uluslararası alana getirmiş, ancak İngiltere'nin önayak olduğu karışmama (Non-Intervention) politikası sayesinde, 1939'da başlayan Dünya Savaşının belki de 2-3 yıl önce patlaması önlenbilmişti.

İspanya içsavaşı çıkınca, ilk ve en çok kaygılanan Devlet Fransa olmuştu. Fransız yöneticileri güneydeki bu komşu ülkenin dış kışkırtma ve karışmalara sahne olarak Avrupa'yı bir savaşa sürükleyebileceğinden kaygılıydı.

Fransa'da 1936 Nisanında seçimleri, "Anti - Faşist" sloganında birleşen Halk Cephesi (Front Populaire) kazanmış, böylece 1934'den beri ülkeyi yöneten orta ve sağ partilerin oluşturduğu Ulusal Birlik Hükümetleri sona ermişti. Halk Cephesini kuran Komünist - Sosyalist - Radikal Partiler, Sosyalist Léon Blum'un başkanlığında bir hükümeti iktidara getirmişti. Bununla birlikte, Komünistler Hükümette görev almamıştı. Dışişleri Bakanı Delbos olmuş, dış politika pek değişmemişti.

Yeni Fransa Hükümeti, bugünkü deyimi ile, ortanın solundaki yasal İspanyol Hükümetine kuşkusuz sempati besliyordu. Ancak ona yardım etmenin, Fransızları ikiye böleceğini, ayrıca böyle bir davranışın Mussolini ve Hitler'i kışkırtmak olacağını biliyordu. Onun öncelikle danışma içine girdiği İngiltere de, işin dal budak salmasını istemediğini göstermiş, hatta, eğer İspanya yüzünden bir

Fransız - Alman savaşı çıkarsa, İngiltere'nin buna karışmayacağını duyurmuştu. Bu durumda, Fransa kendisi gibi öteki Devletlerin de İspanya içsavaşına karışmamasını sağlamak üzere, 2 Ağustosta, İngiltere'den başka, en çok ilgili görülen Sovyetler Birliği, İtalya, Almanya ve Portekiz ile temasa geçmiş, ayrıca 9 Ağustosta Fransa'nın silâh ambargosu uygulamaya başladığını açıklamıştı. İngiltere de 10 gün sonra bu yolda karar alacaktı.

Fransa 15 Ağustosta İngiltere ile Paris'te şu "Karışmaktan Kaçınma Demeci"ni (Non-Intervention Declaration) imzalamıştı³⁷.

"Fransız ve İngiliz Hükümetleri İspanya'nın içişlerine doğrudan ya da dolaylı olarak herhangi bir biçimde karışmaktan kesinlikle kaçınmağa karar vermişlerdir.

"İki Hükümet İspanya'da, herhangi bir tarafa silâh, cephane ve savaş gereçlerinin, her türlü uçak ve parçalarının, savaş gemilerinin doğrudan ya da dolaylı biçimde satımını, reeksportunu ve transitini yasaklamak niyetindedir".

Bu anlaşma ile birlikte bir "Karışmaktan Kaçınma Komitesi" (Comité de non-intervention) kurulmasını da iki Hükümet, bir nota verişimi ile, kabul etmiş ve bunu en çok ilgili öbür dört Devletin onayına sunmuşlardı. Fransa ile İngiltere, Habeşistan deneyinden sonra, bu tehlikeli işe Milletler Cemiyetini karıştırmamak, böylece Örgütü daha çok yıpratmamak istemişti.

21-24 Ağustosta öbür dört Devlet öneriyi kabul edince, öneri tüm Avrupa Devletlerine sunulmuştu. Onların da bunu benimsemesi üzerine, Türkiye³⁸ ile birlikte, 26 Avrupa Devletinin Büyükelçileri 9 Eylülde Londra'da "Karışmaktan Kaçınma Komitesi'nin ilk toplantısını yapmıştır. Komite, benimsenen Anlaşmanın uygulanmasında bir gözetim görevi üstleniyordu.

Ekim başlarında, verdikleri söze karşılık İtalya, Almanya ve Portekiz'in İspanya'daki isyancı kuvvetlere yardıma başladığı belli olunca, Komite'de gergin bir hava doğmuş, özellikle Sovyetler Birliği

³⁷ "Non - Intervention Agreement" (French - British Declaration) için bkz. Survey of International Affairs: 1937, C. II, s. 239; ayrıca British White Paper, Spain, No.: 2 (1936), Cmd. 5300.

³⁸ Türk Hükümeti Anlaşmaya (Paris Demecine) katıldığını 28 Ağustosta Fransız Hükümetine bildirmiş ve 1 Eylülde bir Bakanlar Kurulu kararı ile tüm silâhlar vb. nin dışsatımı, reeksportu ve transitini yasasını, o günden başlamak üzere, uygulamaya koymuştur.

bu davranışları sert biçimde eleştirmişti. Uluslararası Komünizim hareketinin koruyucusu durumunda bulunan Sovyetler Birliğinin duruma ilgisiz kalamayacağı hemen belli olmuş, nitekim çok geçmeden, o da Madrid Hükümetine ve İspanyol Komünistlerine yardıma başlamıştı.

Türkiye kuşkusuz bu gelişmelerden kaygı duyuyordu. Gerçi, bunalım Akdeniz'in doğusundan batısına kaymış görünüyordu. Ayrıca, yukarıda değinildiği üzere, Habeşistan savaşı sırasında Türk-İtalyan ilişkilerindeki gerginlik, yaptırımların kaldırılması, İtalya'nın Türkiye'ye güvence vermesi ve Akdeniz Türk-İngiliz İttifakının son bulması üzerine biraz azalmıştı. Ağustosta Türk Hükümetinin Adisababa'daki sürekli İşgüderi Ayaşlı'yı geri çekip Elçiliği kapatması da Roma'da iyi karşılanmıştı.

Şu da var ki, İtalya'nın Türkiye'ye karşı tutumu gene de kuşku vericiydi. Nitekim, Mussolini Temmuzda bir dostuna, Habeşistan'ın alınmasıyla sömürge bakımından tatmin olunduğunu, Türkiye'nin İtalya'nın öteden beri verdiği güvencelere karşın ona dostça olmayan bir politika güttüğünü ve İtalya'nın Türkiye'deki ekonomik çıkarlarını engellediğini, bu nedenlerle ileride yeni bir durumun ortaya çıkabileceğini söylemiştir. Öte yandan, Ekimde Kont Ciano Berlin'de yaptığı görüşmeler sırasında, Almanlara, Türk - İtalyan ilişkilerinin "kötü" gittiğini, Türklerin bu ilişkileri şimdi biraz düzeltmek istediğini, ancak kendisinin buna olanak göremediğini, engellerden birinin Aras'ın kendisi olduğunu, Onikiada'daki tahkimatın ise Türkiye'ye karşı değil, İngiltere'nin İtalya'yı çember içine alma politikasına karşı yapılmış bulunduğunu söylemişti³⁹.

İspanya içsavaşı henüz başladığı bir sırada, yeni Fransız Hükümeti bir Akdeniz Paktı yapılması için girişime geçmiş bulunuyordu. Bu konuda ilkin başvurduğu Devlet İngiltere olmuştu. Delbos'un 22 Temmuzda Londra Büyükelçilikleri aracılığı ile, İngiliz Dışişlerine sunduğu Muhtıradan⁴⁰ anlaşıldığına göre, Fransa, Akdeniz Devlet-

³⁹ Roma'daki Alman Büyükelçisinin 17 Temmuz 1936'da Bakanlığına gönderdiği rapor ile Kont Ciano'nun 22 Ekimde Berlin'de Almanya Dışişleri Bakanına Türkiye ile ilgili sözlerine ilişkin not için bkz. Documents on German Foreign Policy, C. serisi, V. Belge 457 ve 620.

⁴⁰ Bu Muhtıra üzerine yapılan Fransız - İngiliz görüşmeleri için bkz. Documents Diplomatiques Français, 2. seri, C. III, Belge No. 31, 121, 278, 314, 485, 489, 490, 511 ve C. IV, Belge No.: 87.

lerin (İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye) Akdenizde güvenlik ve barışın sürdürülmesi amacıyla bir pakt yapmalarını, buna isteniyorsa, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya'nın, ayrıca İngiltere onaylarsa, Mısır'ın da katılabileceğini, bu Devletlerin deniz sınırları ve adalarının güvence altına alınabileceğini, bu sınırlara denizden ve havadan saldırı olursa, bağıtlı tarafların birbirine yardım edebileceğini düşünüyordu.

Fransa'nın böyle bir pakt ile güttüğü amaç, Almanya'nın Avrupa'daki tehdidi karşısında hiç değilse Akdenizde güvenlik içinde kalmak, özellikle Kuzey Afrika'daki toprakları ile bağlantısını korumak ve, olanaklı ise, İtalya'yı kendisiyle birlikte tutmaktı. Delbos, bu konuda 23 Eylülde Londra Büyükelçiliği aracılığıyla İngiltere'ye şu düşünceleri iletliyordu:

"Henüz İtalya'yı yoklamadık. İtalya Akdenizde sarılmaktan çekiniyordu. Onu kendi tarafımıza çekebiliriz. Sovyetlerin de Pakta katılmasını istiyoruz. Ancak kesin bir tutumumuz yok. Pakt Karadeniz Devletlerine açık bırakılabilir. Bugün içinde bulunduğu içsavaş nedeniyle İspanya'ya konuyu açamayız, ama yeri ayrılabilir. Mısır'ın (1936 İngiliz-Mısır Antlaşması yapıldığına göre) katılmasını İngiltere'nin isteğine bağlı tutarız. Yugoslavya ve Türkiye'yi dışarda bırakamayız. Zaten Ankara bize çoktandır bir yardımlaşma pakti öneriyor. Yugoslavya da İtalya'ya karşı güvence arıyor. Bir Akdeniz Pakti tüm bu gereksinimleri karşılar".

Ekimde Londra'da Fransa Büyükelçisinin temaslarından, İngiltere'nin tasarlanan pakti gerçekçi görmediği anlaşılıyordu. İngiltere'ye göre, İtalya böyle bir pakta yanaşmazdı, yanaşsa da onu kendi emelleri için kullanmak isteyebilirdi. Kaldı ki, şu sırada Almanya'ya yaklaşıyor ve İspanya içsavaşında onunla işbirliği ediyordu. Öte yandan, İngiltere Sovyet Rusya'nın Akdenize inmesini de iyi görmüyordu. Şimdilik istediği Akdenizde "statu quo"nun korunmasıydı.

Nitekim, İngiltere, daha gerçekçi ve pratik bir yaklaşımla, Akdenizde "Statu quo"nun sürdürülmesi için İtalya ile bir anlaşma yapmak üzere idi.

Çok geçmeden, İngiliz Hükümeti Fransa'ya, 3 Aralık 1936 günlü bir Muhtıra ile, Akdeniz Pakti konusunda şu kesin yanıtı vermişti:

"Sizin gibi biz de tüm Akdeniz Devletleri arasında dostluk ilişkilerinin sürdürülmesine önem veriyoruz. Ancak Mussolini şu sırada böyle bir pakti

yararsız buluyor ve yalnızca bizimle bir Demeç yapmak istiyor. Düşündüğünüz Akdeniz Devletleri içine Mısır da girer. Rusya dışarda tutulamaz, tutulursa Türkiye buna itiraz eder ve kendisi katılmak istemeyebilir. Türkiye katılmazsa, İngiltere Akdenizde böyle geniş bir antlaşmaya katılamaz. Kaldı ki, İspanya içsavaşının gelişmesi karşısında İtalya ve Rusya'nın Akdeniz Pakti konusundaki tutumları ne olacaktır? Sonra, Pakti deniz sınırları ve adaların güvenliği ile sınırlamak zordur. Bunun gibi, yardımın yalnızca deniz ve havadan olmasını düşünmek tarihsel gerçeklere ters düşer. . .”

İngiltere'nin bu yanıtı üzerine Fransız tasarısı kalmıştır. Zaten çok geçmeden İtalya ve Almanya'nın İspanya'ya binlerce gönüllü, ayrıca Franco'ya geniş ölçüde silâh, savaş araç ve gereçleri göndermesi, onlara karşılık Sovyetler Birliğinin de Madrid Hükümetine aynı biçimde yardımlarda bulunması, Akdenizde Fransa'nın tasarladığı paktın gerçekleşmesinin ne denli zor bir iş olduğunu kanıtlayacaktı.

Türkiye, bu durumda, İspanya içsavaşına karışmaktan kaçınma politikasını, İngiltere ve Fransa ile uyum içinde izliyor, Akdeniz'de çıkabilecek yeni tehlikelere karşı özellikle İngiltere ile sıkı işbirliği içinde bulunuyordu.

Alman-İtalyan yaklaşması sürecine gelince, Kont Ciano 20-23 Ekimde Berlin'de Almanya ile birçok konuda anlaşmalara varmıştı. Bunun üzerine, 24 Ekimde Mussolini Bolonya'da bir demeç vererek, dünyaya bir barış mesajı yolladığını, bunun büyük bir zeytin dalı olduğunu, bu dalın 8 milyon yürekli İtalyan gencinin keskin süngülerinden oluşan ormandan geldiğini söylemişti. 1 Kasımda yaptığı bir demeçte, bir yandan Roma-Berlin Ekseninin (Axe) gerçekleştiğini açıklarken, öte yandan İtalya'nın Akdeniz'de İngiltere'yi tehdit etmediğini, iki Devletin birbirinin çıkarlarını tanıması gerektiğini bildirmişti. Bu avanslara Eden 5 Kasımda Avam Kamarasında, Baldwin de 9 Kasımda yaptıkları açıklamalarla olumlu tepki gösterince, Akdenizde "Statu quo"nun sürdürülmesi amacını güden bir İngiliz-İtalyan anlaşmasının yolu açılmış oluyordu.

Eden 14 Kasımda Bakanlığı ileri gelenleri için hazırladığı bir notta (guidance) Roma İmparatorluğu düşü içindeki Mussolini'ye İngiltere'nin bir sempati beslemeyeceğini, zaten onunla fazla yaklaşmanın, Akdenizde yazgısını İngiltere'ye bağlayan Devletleri çaresizlik

anlaşmaları yapmağa itebileceğini, İngiltere'nin Akdenizdeki silâhlanmasının İtalya'nın yetişemeyeceği ölçüde olması gerektiğini, bununla birlikte, şu sırada İtalyaya ters davranmanın onu büsbütün Almanya'nın kollarına atabileceğini, bu nedenle Akdenizde bir yumuşamağı gerçekleştirmek üzere, onunla bir uzlaşma yapılabileceğini bildiriyordu⁴¹.

İngiliz-İtalyan görüşmeleri Kasım ortalarında Roma'da başlarken, Eden Yugoslavya ve Yunanistan'a olduğu gibi, Türkiye'ye de bilgi vermiş, bir İngiliz - İtalyan anlaşmasının Türk - İngiliz ilişkilerini etkilemeyeceğini Londra'da Fethi Okyar'a söylemişti.

2 Ocak 1937 günü yayımlanan bir Ortak Demeç (Joint Declaration) ile -ki İtalyanlar buna "Gentlemen's Agreement" adını vermek istedikleri için tarihe öyle geçmiştir - taraflar Akdenizde, gerek karşılıklı ilişkilerini, gerek tüm Akdeniz Devletleri arasındaki ilişkileri geliştirmek, bu Devletlerin hak ve çıkarlarına saygı göstererek barış ve güvenliği güçlendirmek niyetiyle, başlıca şu yükümlülükleri üstleniyorlardı⁴²:

"Akdenizde giriş, çıkış ve transit özgürlüğü hem İngiliz İmparatorluğunun çeşitli ülkeleri, hem de İtalya için yaşamsal niteliktedir. Onların bu bakımdan da çıkarları hiç bir biçimde birbirine ters düşmez.

"Taraflar Akdeniz bölgesinde ulusal ülke egemenliği konusunda "statu quo"yu değiştirmek istemedikleri gibi, kendilerini ilgilendirdiği ölçüde, onun değişmesini de arzu etmediklerini açıklarlar...".

Eden, Mussolini İtalyasıyla böyle bir bağıt imzalamanın gerek İngiliz kamuoyunda, gerek kimi Akdeniz ülkeleri basınında olumsuz tepkiler uyandırması üzerine, 19 Ocakta Avam Kamarasında yaptığı bir açıklamada, bu demecin bir pakt olmadığını, ancak onun gergin ilişkilere son vermeğe yarayabileceğini, İngiliz politikasında bir değişiklik bulunmadığını, İtalyan'ya bir ödün verilmediğini, İngiltere'nin öteki Devletlerle dostluklarına hiçbir değişiklik getirilmediğini, Fransa gibi, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'ın da Demeci iyi karşıladıklarını söylemişti.

İtalya Akdenizde, "Statu quo" ya bağlı kalmadığı yükümlendiğine göre, Türkiye'nin bütünlüğüne de saygılı olması gerekiyordu.

⁴¹ Eden, Memoirs, III, s. 428.

⁴² İngiliz - İtalyan Demecinin İngilizce metni için bkz. Survey of International Affairs, 1936, s. 658.

Böyle bir gelişme Türk Hükümetine İtalya'nın Montreux Sözleşmesine katılması ümidini de vermişti. O sırada, Türkiye'nin İtalya ile buzları kırmak istemesinde bir başka neden de, Sancak (Hatay) sorununun ortaya çıkması üzerine, Fransa ile ilişkilerinin geleceği konusunda kaygılarının artması olmuştu. Sorun, Fransa, Suriye'ye bağımsızlık tanımak üzere, Suriyeli liderlerle 9 Eylül 1936'da bir anlaşmaya varır varmaz, Türkiye'nin Sancak bölgesi konusunda Fransız Hükümetine bir nota verilmesiyle başlamıştı. Daha sonra, M. C. Konseyine götürülen anlaşmazlık, 14 Aralıkta orada ele alınmıştı.

İşte bu siyasal hava içinde, 2-3 Şubat 1937 günleri Milano'da Aras ile Kont Ciano arasında görüşmeler yapılmıştı. İtalya, Montreux Sözleşmesine katılmağa henüz yanaşmamakla birlikte, yayımlanan ortak bildiriye, görüşmelerin 1928 Tarafsızlık Antlaşması anlamı çerçevesinde geçtiği, iki Devletin çıkarları arasında bir çatışma olmadığı ve artık işbirliğinin geliştirileceği açıklanmıştı.

Aras, dönüş yolu üzerinde Belgrad'a uğramıştı, orada yaptığı danışmalar sonunda 5 Şubatta yayımlanan bir bildiriye, iki Balkan Paktı Devletinin İngiliz-İtalyan Centilmenlik Anlaşmasını memnurlukla karşıladığı belirtilmişti.

Bu arada, üç büyük Devletin (İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği) İspanya içsavaşına açıkça karışması Londra'daki Avrupalılar-arası Komitenin gözetim görevini etkisiz bıraktığı gibi, 1937 yazından başlayarak Akdenizde işaretsiz denizaltıların - ki bunların İtalyan olduklarına kuşku yoktu - İspanyol (Madrid) bandıralı olsun olmasın, İspanya Hükümetinin kontrolündeki limanlara gidip gelen ticaret gemilerini batırmağa başlaması İngiliz-İtalyan Centilmenlik Anlaşmasının anlamına da ters düşüyordu. Batırılanlar arasında İngiliz ve Sovyet gemileri de vardı. Bu korsanlık eylemleri Akdenizde gidiş-geliş özgürlüğünü yoketmişti. Öte yandan, İtalyan denizüstü savaş gemileri (Çanakkale Boğazı dışından Cebelitarık'a dek tehlikeli biçimde devriye geziyordu. Bu duruma bir çare bulunması için, 28 Ağustosta Delbos İngiltere'ye, Akdeniz Devletlerinin (İngiltere, Fransa, Yugoslavya, Yunanistan, Türkiye ve Mısır) toplanmasını önermiş ve toplantıya Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya'nın da katılmasının yararını bildirmişti. Delbos ayrıca bir yıl önce suya düşen Akdeniz Paktı işinin yeniden ele alınmasını istiyordu.

Delbos'un bu girişimi, Habeşistan savaşı boyunca İtalya'ya karşı alınacak önlemler konusunda İngiltere'ye oranla daha ihtiyatlı olan Fransa'nın, İspanya içsavaşından beri İngiltere'den daha enerjik davrandığını gösteriyordu. Değişikliğin nedeni, Fransa'da 1936'da sağcı Hükümetin yerine Halk Cephesi Hükümetinin ve Dışişlerine İtalya'ya anlayış gösterme politikası yanlısı olarak tanınan Laval'in yerine, Delbos'un geçmiş olmasından çok, İspanya içsavaşına İtalya'nın Almanya ile birlikte karışması, Mussolini'nin giderek Alman kartını oynaması ve İtalyanların Akdenizde giriştikleri eylemlerin Fransa'nın Kuzey Afrika sömürgeleriyle bağlantılarını tehdit etmeğe başlamasıydı. İngiltere, Fransa'nın konferans önerisini iyi karşılayacak, ama Akdeniz Paktına yanaşmayacaktı.

Bu arada (31 Ağustos), Havock adlı İngiliz destroyerine bir denizaltının (İtalyan) saldırması, her ne kadar bu saldırı başarısız kalmış olsa da, İngiliz Hükümetinin sabrını taşırılmıştı. Durumu görüşmek üzere, Eden ile Delbos 2 Eylülde Londra'da buluştukları zaman Akdeniz'de bir İngiliz tankerinin, arkasından 2 Eylülde Bozcaada önlerinde ve Türk karasuları içinde İspanyol bandralı bir ticaret gemisinin batırıldığı haberleri gelmişti.

Londra görüşmelerinde iki taraf, sorununun tüm Avrupa Devletlerinin katıldığı Londra Komitesinde çözüme bağlanacak türden bir iş olmadığı düşüncesiyle, Akdeniz ülkelerinin en kısa bir zamanda toplanmasında anlaşmışlardı. İngiltere, olayların sorumlusu durumundaki İtalyan'nın, ayrıca Almanya'nın çağrılmasını, Fransa da Sovyetler Birliği ve öteki iki Karadeniz Devletinin katılmasını önermişti. Konferans yeri olarak, İtalya ve Almanya'nın Milletler Cemiyeti önüne getirilmek istenildiği izlenimini vermemek üzere, Cenevre değil, oraya çok yakın Nyon seçilmişti.

Konferanstan önce iki Batılı büyük Devletin düşündüğü eylem planı şu idi: İngiliz ve Fransız donanmaları batı Akdenizde, Sovyetler Birliği de doğu Akdenizde görev alıp devriye yapacak, bölge Devletleri de onlara yardımcı olacak.

Almanya, İtalya ve Arnavutluk Nyon Konferansına katılmayacaklarını bildirmiş, içsavaş içindeki İspanya ise çağrılmamıştı. Böylece, İngiltere, Sovyetler birliği, Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan, Mısır, Bulgaristan ve Romanya Dışişleri Bakanları Delbos başkanlığında 10 de Eylül toplanmış ve hazırlanan anlaşma 14 Eylülde 9 Dışişleri

Bakanınca imzalanmıştı. Nyon'da yalnız denizaltı saldırıları işi ele alınmış, denizüstü savaş gemileri ve uçak saldırıları konusu Cenevre'de yapılacak ikinci Konferansa bırakılmıştı.

Toplantıda, denizaltılara karşı devriye önlemleri konusunda Türkiye'nin Kuzey Ege'de, Yunanistan ve Yugoslavya'nında Güney Ege'de Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmağa yanaşmadığı sezilmişti. Eden, Sovyetlerle öteden beri dostluk ilişkileri olan Türkiye'nin bile bu konuda çekingenlik göstermesini Anlarında belirtecekti⁴³. Bu yüzden daha 10 Eylülde Konferansın çıkmaza girmesini önlemek üzere, ilk tasarıda değişiklik yapılarak, Süveyş'ten Cebelitarık'a dek görev alan İngiltere ve Fransa'nın – devriye için verecekleri destroyer toplamını en az 60'a çıkarmak vaadiyle – Ege'de de devriye görevini üstlenmesine, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın da onlara yardımcı olmasına ve kendi karasularını denetlemesine, bununla birlikte, İngiliz ve Fransız Amirallerinin gerekli gördükleri zaman, Sovyet Donanmasından yardım isteyebilmesine karar verilmişti. Litvinof'un bu kararı eleştirmeksizin kabul etmesi Eden'i şaşırtmıştı.

Nyon Anlaşmasını tamamlayıcı nitelikteki Cenevre Anlaşması⁴⁴ da 9 Devletin Delegasyon Başkanlarınca 17 Eylülde imzalanmıştı. Bununla denizüstü savaş gemileri ve uçakların saldırılarına karşı alınacak önlemler düzenlenmiş, o da imzalandığı gün yürürlüğe girmişti.

Anlaşmalar İtalya'ya bildirilmiş ve Nyon Anlaşmasıyla Tirenien ve Adriyatik Denizlerinde ona ayrılan bölgelerde işbirliği önerilmişse de, İtalyan Hükümeti buna yanaşmamıştı. Şu da var ki, İtalya Akdenizde giriştiği denizaltı korsanlığı eylemlerini artık azaltmağa başlayacaktı.

Eden, Nyon Konferansının sonunda, dostu ve geleceğin Başbakanı Churchill'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu⁴⁵:

“... Anlaşma çok etkili oldu. Avrupa işlerinde İngiliz - Fransız işbirliğinin nasıl başarılı olabileceği görüldü... Konferansa katılan küçük Devletlerin

⁴³ Eden, *Memoirs*, III, s. 466.

⁴⁴ Gerek Nyon, gerek Cenevre Anlaşması T. B. M. M. nce 18 Eylül 1937'de 3266 sayılı yasa ile onaylanmıştır. Anlaşmaların Türkçesi için bkz. *Düstur*, Ter. III, C. 18, s. 1518 (611); Fransızca ve İngilizce metinleri için bkz. *League of Nations, Treaty Series*, 135, Reg. No. 4184.

⁴⁵ *Ibid*, s. 468.

işbirliği de verimli idi. Bunlar Türkiye'nin gösterdiği dostça ve canlı davranışın etkisiyle yeterince rol oynadılar”.

Nyon Konferansı Türk - İngiliz işbirliğini daha da geliştirmişti. O sırada, bir İngiliz filosunun İstanbul'u ziyaret edişi, Türkiye'de güven verici bir olgu sayılmıştı. Eden, 14 Eylülde Başbakan Baldwin'e verdiği bir raporda, şunları bildiriyordu⁴⁶:

“... Aras'ın bize, Türkiye'nin bu tipten iki kruvazör ile 3 destroyerin İngiltere'ye siparişini düşünerek, bunların kaçta malolacağını ve ne zaman teslim edilebileceğini sorması ilginçtir. İstanbul ziyareti öylesine başarılı olmuş ki, anlaşılan Atatürk bu gemilerden edinilmesini, onlarla Ege'de devriye işinin bizzat yapılmasını sağlamak istemiş!”.

Nyon-Cenevre Anlaşmalarından bir ay sonra, Mussolini 25 Eylülde Hitler ile Münih'te buluşmuş, ayrıca Alman ordusunun manevralarını görmüştü. 27 Eylülde Berlin'e gelen iki Diktatör Avrupa'da barış istediklerinden, Avrupa kültürünün korunması gereğinden söz ederek, uluslararası komünizme karşı işbirliği içine girdiklerini belirtmişlerdi. Bu ve ondan sonraki temaslarda Hitler, İtalya'nın Habeşistan'ı kendine bağlamasını ve Arnavutluk üzerindeki emellerine göz yummağı kabul ederken, Mussolini de Hitler'in Avusturya'yı Almanya'ya bağlamasına (Anchluss) artık karşı çıkmayacaktı.

Böylece, 1935 Fransız - Sovyet Savunma Paktına karşılık, Alman-İtalyan Ekseni biçimlenmiş oluyor ve, 6 Kasım 1937'de İtalya'nın 1936 Alman-Japon Anti-Komintern Paktına katılmasıyla, savaş öncesi bloklaşma kesinliğe kavuşuyordu. İngiltere'ye gelince, 28 Mayıs 1937'de Baldwin'in yerine Başbakan olan Neville Chamberlain'in Hitler ve Mussolini'ye karşı gütmeğe başladığı “yatıştırma”, politikasının) ki bu 20 Şubat 1938'de Eden'in Dışişleri Bakanlığından ayrılmasına neden olacaktı) etkisiz kaldığı görülünce, İngilizler de Diktatörlere karşı savaşın kaçınılmazlığına inanacaktı.

Bu arada Türkiye, Atatürk'ün gösterdiği yoldan, 1934'den beri hiç bir an duraksamaya düşmeden Batı ittifakına doğru adım adım ilerliyordu. İstedığı İttifakın ön anlaşmaları 12 Mayıs 1939 Türk-İngiliz Ortak Demeci ve - Hatay sorununun kesin bir çözüme kavuşturulması üzerine - 23 Mayıs Türk-Fransız Ortak Demeciyle açıklana-

⁴⁶ Ibid, s. 469.

çaktı. Sovyetler Birliği ile buna koşut bir bağıtı gerçekleştirme çabalarının sonuç vermeyeceği anlaşılınca da, Ankara'da 19 Ekim 1939'da Üçlü Savunma İttifakını imzalayacaktı.

* * *

SONUÇ :

1. Türkiye'nin, Avrupa'nın büyük Devletleri karşısında güçsüz düştüğünü anladığı 3. Selim zamanından beri, güvenliği için bir dış destek araması ve bu desteği daha barış döneminde bir ittifak antlaşmasıyla sağlama bağlama özlemi sürekli olmuştur. Cumhuriyetin ilk 15. yılında tehlike ya da baskı Batıdan geldiği sürece, destek ister istemez Sovyetler Birliğinde aranmış, 1921 Dostluk Antlaşması, 1925 Saldırmazlık Paktı ve onun ekleri olan bağitlarla bir dayanışma gerçekleştirilmişti; ancak İngiltere ve Fransa ile ortadaki pürüzler kaldırılıp da dostluk havası oluşurken, İtalya'nın tehditleri artınca, bu kez Akdenizde en etkin güce sahip İngiltere ve Avrupa sorunlarında onunla birlikte yürüyen Fransa ile yaklaşma başlamış, 1935'de Habeşistan savaşı sırasında Milletler Cemiyeti çerçevesinde Akdeniz Anlaşması ile, geçici de olsa, bir Türk-İngiliz İttifakı gerçekleştirilmiş ve 1937'de de Nyon - Cenevre Anlaşmalarıyla, İtalya'nın korsan eylemlerine karşı Akdenizde yükümlülükler üstlenilmiştir. Böylece gelişen Batılılarla yaklaşma süreci 1939'da Üçlü İttifakla, o günkü konjonktür içinde, doğal hedefline ulaşmıştır. Türkiye'nin bu tutumu 1935'den sonra Avrupa'da başlayan bloklaşmada Sovyetler Birliğinin çıkarlarına az çok koşut olmakla birlikte, Ankara'nın 1936 yılından sonra daha çok İngiltere'ye ayak uydurması ve Moskova ile Londra arasında bir denge sağlaması, Türk-Sovyet ilişkilerinde biraz bir soğukluk doğurmuş, bu da 1939'da bir sarsıntıya varacak sürecin başlangıcı olmuştur.

2. Yukarıda anlatıldığı üzere, Boğazların ortaklaşa savunulması yolundaki ilk Sovyet önerileri, genellikle sanıldığı gibi tersine, Türk - Sovyet Saldırmazlık Paktına son verilmesini izleyen 1946 yılından çok önce, 1936 Montreux Konferansı sırasında gizli tutulan görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliğinin güçlenmeye başladığı bir sırada yaptığı bu ilk girişim gerçi bir yoklama, bir sondaj niteliğinde olmuş, Türkiye önerilere yanaşmayınca, o sırada zaten Hitler Almanyasının tehdidi altındaki Sovyetler Birliği de ısrar

etmemiş, kendisi için daha elverişli bir uluslararası konjonktürün oluşmasını (1939'da Saraçoğlu'nun Moskova görüşmeleri ve 1946'da Boğazlarla ilgili notalar) beklemiştir. Şu da var ki, Stalin Rusyasının Ankara'da az çok kuşku yaratan bu ilk önerileri Atatürk Türkiyesini İngiltere'ye yaklaştırmaya, dolayısıyla Batı ittifakına itici öğelerden biri olmuştur.

3. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve son denli stratejik önemi, uluslararası ilişkilerin bunalım dönemlerinde, onu daha çok tehlike içine sokmakla birlikte, değerini de artırmaktadır. Nitekim, 1934'de Avrupa'da başlayan gerginlik havası içinde, İtalya'nın Akdenizde yarattığı tehlikeler Türkiye'yi derinden kaygılandırırken, onun Boğazlar sorununu istediği gibi çözüme bağlayabilmesine de olanak vermiştir. Çok geçmeden, Sancak sorunu da gene bu atmosfer içinde çözümlenecek ve Hatay 1939'da Anavatana bağlanacaktır.

4. Öyle sanıyoruz ki, Atatürk daha çok yaşamış olsa idi, gene 1939 Üçlü İttifakı yapılacak ve Savaşın sonra Türkiye NATO İttifakına girecekti. Başka deyişle, Onun yön verdiği dış politika nasıl 1934-1939 döneminde güneyden gelen bir tehlikeye göre biçim almışsa, 1945 den sonraki dönemde de kuzeyden gelen bir tehlikeye göre ayarlanacaktı. Bunu, Atatürk'ün gerçekçiliği, uyanıklığı ve uluslararası ilişkilerin her zaman etkileşim (interaction) içinde geçen sürecini hem zamanlama (timing), hem de zeminin hazırlanması bakımından iyi değerlendirmesiyle açıklamak gerekiyor. Ancak, onun ötesinde, bir başka olgu da, o dönemde Atatürk'ün, "Barış Cephesi" içinde, Türkiye'nin tüm sorunlarını görüşmeler yaparak, barışçı ve yasal yollardan gerçekleştirmiş olmasıdır.

Atatürk 1938 Kasımında aramızdan ayrıldığı zaman tüm dünya Türkiye'nin dostu idi. Bu onun barış ve insancılık idealleri için verdiği savaşımdan bize kalan değerli bir mirastır.

* * *

KAYNAKLAR

I. Birinci el kaynaklar:

a) Bunların bulunması kolay bölümü yapılan açıklamalar, olaylarla ilgili basın haberleri ve yorumlardır. Türkiye'de "Aydın Tarihi" ve günlük gazeteler; Fransa'da "Le Temps"; İngiltere'de "The

Times" Gazetesi Koleksiyonları; ayrıca ünlü tarihçi Toynbee yönetiminde Londra'da Royal Academy'nin çıkardığı "Survey of International Affairs" adlı yıllıklar bu bakımdan yeterli malzemeyi içermektedir.

b) Siyasal anılar içinde en önemlisi kuşkusuz 1935-1938 döneminde İngiltere'nin önce Milletler Cemiyeti İşleri, sonra da Dışişleri Bakanlığını yapmış olan Anthony Eden'in "The Eden Memoirs"ının 2. cildi "Facing the Dictators" (London 1962) gelmektedir.

W. Churchill'e "The Second World War" adlı yapıtının 1919-39 dönemine ayrılan I. Cildinde (Londra, 1950) de konumuzla ilgili anılar ve değerlendirmeler vardır.

1936 yılında İtalya Dışişleri Bakanı olan Kont Ciano'nun anılarına ilişkin "The Ciano Diaries (N. Y. 1946); "Ciano's Diplomatic Papers" (London, 1948) ve "Ciano's Hidden Diary, 1937-1938 (N. Y. 1953) adlı Kitaplardan son ikisi yararlı bilgileri içermektedir.

Bu dönemde Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığını yapmış olan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın "Lozan'ın izinde 10 yıl" (Ankara, 1933) ve "Görüşlerim" (İstanbul, 1968) adlı iki yapıtı yalnızca resmi açıklamaları ve çok genel nitelikte yorumları içerdiğinden yararlı kaynak sayılamaz. Gene bu dönemde Bakanlığın Genel Sekreterliğini yapan, ayrıca Cenevre'de Milletler Cemiyetinin önemli toplantılarına katılan ve Montreux Konferansında yoğun çalışmaları görülen Numan Menemencioğlu'nun, Paris Büyükelçisi iken hazırladığına tanık olduğumuz anıları ise henüz yayımlanmamıştır.

c) Bu dönem için Milletler Cemiyeti Konseyi, Genel Kurulu ya da Silâhsızlanma Konferansı çalışmalarına ilişkin tutanak ve belgeler Örgütün çıkardığı "Journal Officiel de Société des National dizilerinden incelenebilir.

Montreux Boğazlar Konferansının tutanak ve belgeleri ise Konferans sonunda "Actes de Pa Conference de Montreux sur le regime des Detroits" başlığı ile basılmış (Liege, 1936) olduğu gibi, bunun Türkçe çevirisi Prof. Meray - Büyükelçi Olcay tarafından "Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar Belgeler" adlı Kitapta (Ankara, 1976) yayımlanmıştır.

d) En önemli kaynaklar olan Dışişleri Bakanlıkları Arşivlerine gelince:

İngiltere ve Fransa'da Dışişleri Bakanlıklarına gidilerek Arşivlerin incelenmesi olanağı vardır. Bunlardan iki Dünya Savaşı arasındaki dönemle ilgili olan arşivlerin önemli görülenleri dizi ciltler içinde yayımlanmış ve kendi Büyükelçiliklerine dağıtılmıştır: İngiltere için "Documents of Foreign Policy, 1919-1939" British Stationary Office, London; ayrıca "Mediterranean Agreements (1935)", British White Paper, Cmd. 5072; "Non - Intervention Agreement", British White Papers, Spain, Cmd. 5300 Fransa için "Documents Diplomatiques Français, 1932-1939", Ministère des Affaires Etrangères, Paris.

Son Dünya Savaşından sonra Amerika B. D. hükümetince Vaşington'da yayımlanan "Documents of German Foreign Policy, 1918-1945" içinde de Türkiye'nin tutumu ile ilgili belgeler bulunmaktadır.

Türk Arşivlerine gelince: Dışişleri Bakanlığının ancak bir bölümü düzenlenmiş olan Arşivlerinden bugün için yararlanmak olanağı yok gibidir. Bununla birlikte, konumuzla ilgili dönem için, Cumhuriyetin 50. Yıldönümünde Bakanlıkça yayımlanmış beş Kitaptan "Montreux ve Savaş Öncesi Yılları" başlığını taşıyan önemli bir kaynak elimizdedir. Bu Kitapta, düzensiz biçimde sunulmuş da olsa, Konferans öncesi ve sırası diplomatik temaslar ile Konferans sonrasında bir Türk-Sovyet İttifakı için yapılan görüşmelere ilişkin 100 dolayında belge (Büyükelçiliklerimize gönderilen yönergeler, onların raporları, Başbakan İnönü'nün buyrukları ve kimi diplomatik notalar) yer almıştır.

II. Kitaplar, İncelemeler ve Makaleler :

Türkiye'de, Cumhuriyet döneminin diplomasi tarihini genel olarak inceleyen Üniversite ders ya da yardımcı kitapları bir yanda tutulursa, belirli konular üzerinde derinliğine araştırmalar pek azdır. Bunlar içinde eski Büyükelçi ve Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in "Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi (Fransızca aslı "Les Relations Turco - Soviétiques et la Question des Détroits") adlı yapıtı (Ankara, 1968) özellikle belirtilmeğe değer.

1919-1939 döneminde özellikle İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Amerika B. D. ve Sovyetler Birliğinde yayımlanmış yapıtların sayıları oldukça kabarıktır. En önemlilerinin ülkelere göre geniş bir bibliografyası Prof. Raymond J. Sontag'ın "A Broken World" adlı Kitabında (N. Y. 1971) "Bibliographical Essay" başlığı ile verilmiştir. Montreux

Konferansı ve Türk Sovyet ilişkileri üzerindeki yapıtlar için de F. C. Erkin'in kitabına eklenen "Bibliographie"ye bakılabilir.

Bu arada Bulgaristan Kültür Bakanı Tarihçi Ludmila Jivkova'nın, İngiliz Arşivlerinden yararlanarak hazırladığı "Türk - İngiliz İlişkileri: 1933-1939" başlığı ile Türkçeye çevrilmiş (İstanbul, 1979) bir yapıtını belirtmek gerekir.

Ayrıca çeşitli uluslararası sorunlarla ilgili olarak Milletler Cemiyetinde geçen görüşmeleri, siyasal bir "contexte" içinde, ayrıntılı biçimde inceleyen, uzun yıllar Örgüt Genel Sekreterinin özel yardımcılığını yapmış F. P. Walters'in "A History of the League of Nations" (London, 1967) adlı yapıtını özellikle anımsatmak isteriz.

* * *

